

POŽEŠKA KOTLINA I DONJA DOLINA U KOMUNIKACIJSKOJ MREŽI STARIJEG ŽELJEZNOG DOBA

UDK 902.03 (497.5) "638"

Primljeno/Received: 2003. 09. 10.

Prihvaćeno/accepted: 2003. 09. 15.

Hrvoje Potrebica
HR 10000 Zagreb
Arheološki zavod
Filozofskog fakulteta
Ivana Lučića 3

Dinamika veza i komunikacija na prostoru koji obuhvaća istočnoalpski krug, južnu Panoniju i Podunavlje bila je daleko intenzivnija nego što se mislilo. Posebno važnu ulogu tu ima širi prostor Posavine koji djeluje kao poveznica između istoka i zapada, ali je istovremeno i kontaktna zona između Panonije i alpskog prostora, odnosno halštatskog kulturnog kruga i željeznodobnih kultura Balkana. Požeška kotlina i Donja Dolina zauzimaju središnji dio spomenute transverzale i imaju veoma važnu ulogu u prijenosu i transformaciji kulturnih impulsa i elemenata materijalne kulture. Karakter i intenzitet veza između ta dva prostora od ključne su važnosti za razumijevanje komunikacijske dinamike na mnogo široj razini. Veze između ova dva središta otvaraju i raspravu o nekim kronološkim pitanjima, pogotovo onima vezanim uz kraj života halštatske grupe Martijanec-Kaptol i samog naselja na Kaptolu koji se do sada smještao na kraj razdoblja Ha D1, odnosno u polovicu 6. st. pr. Kr.

Ključne riječi: Kaptol, Donja Dolina, halštat, čunaste fibule, istočne Alpe, Podunavlje, Balkan

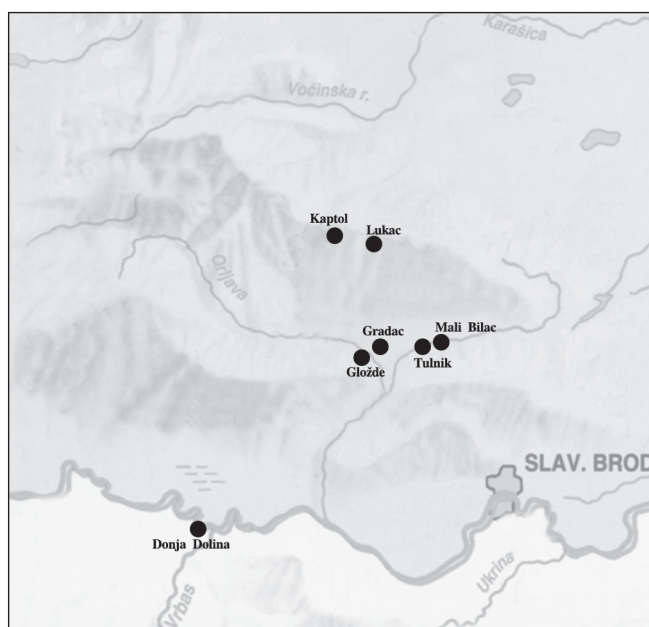
Poznata je činjenica da uz odgovarajuću osnovu za razvoj materijalne i duhovne kulture, postizanje odgovarajućih prostornih odnosa, odnosno mogućnost kontrole nad određenim prostorom, u velikoj mjeri određuje ritam i smjer razvoja prapovijesnih zajednica. Interna i eksterna prostorna organizacija određene ljudske zajednice u velikoj su mjeri odraz njihovog društvenog ustroja. Stoga promatrajući arheološke tragove u prostoru, možemo u određenoj mjeri rekonstruirati najvažnije odrednice interakcije ljudske zajednice i njezinog okoliša. Međutim, ukoliko želimo razmatrati prometni i komunikacijski potencijal pojedinih nalazišta i nalaza, moramo prvo shvatiti u kojoj su mjeri rezultat geomorfoloških, klimatoloških i bioloških pokazatelja. Upravo zbog toga važno je iznijeti osnovne geografske značajke prostora o kojem je riječ.

Dolina Save bila je iznimno važna komunikacija od najranijih razdoblja ljudske povijesti. Njezin položaj omogućuje joj efikasno povezivanje geografski i

geomorfološki veoma različitih prostora. Izvire u samom središtu istočnoalpskog kulturnog kruga starijeg željeznog doba i prelazi u isto toliko zanimljiv rubni dio panonske nizine, tvoreći njezinu južnu granicu prema Balkanu, važnom izvoristu kulturnih elemenata na širem prostoru. Podunavlje, kao izuzetno dinamična i snažna kulturna zona ispunjena raznovrsnim utjecajima, predstavlja krajnje istočno odredište te transverzale. U široj okolici i na samom prometnom pravcu koji je čitavom dužinom uglavnom slijedio Posavinu, nalazi se niz izuzetno važnih nalazišta starijeg željeznog doba poput Vača, Šmarjete, Libne, Siska, Donje Doline, Kaptola, Dalja, Vukovara, i Gradine na Bosutu.

Prostorno i kulturološko središte spomenute komunikacije zauzima prostor oko eponimnog nalazišta Donje Doline, koje se smjestilo na samoj rijeci Savi. (*Zemljovid 1*) Tamo su pronađena dva naselja, od kojih je starije na uzvisini iznad rijeke, a mlađe je sojeničkog tipa. Na gredama iznad rijeke otkopana je

i velika nekropola koja se nakon spuštanja naselja na samu rijeku djelomično proširila i na prostor starijeg naselja. Posavina je u to vrijeme morala biti plavno i močvarno područje, ali povišene grede uz rijeku vjerojatno su pružale povoljne uvjete za poljoprivredu i stočarstvo. Međutim, ovakav prostorni položaj naselja navodi na zaključak da je riječ o zajednici čije je djelovanje bilo u najvećoj mjeri određeno i okrenuto prema Savi i komunikacijskom koridoru koji je ta rijeka predstavljala. Drugi eponimni lokalitet grupe Donja Dolina - Sanski Most (Čović 1987) sastoji se od nekropole i naselja koje se počinje razvijati nešto kasnije od Donje Doline, a smješteno je u rudonosnoj dolini Sane. Čini se da je u kasnijoj fazi razvoja, uz već spomenutu razmjenu i kontrolu ključnih komunikacija, rudonosna podloga porječja Sane bila važan temelj prosperiteta spomenute grupe. I ostali lokaliteti s tog prostora dobro se uklapaju u ovu sliku.

Sl. 1 Zemljovid 1

Ključna značajka Požeške kotline je upravo raznolikost. Riječ je o zavali izduženoj u smjeru zapad-istok. Široka je 15 do 20 km, a dugačka oko 40 km, te gotovo potpuno okružena gorskim vijencem (*Zemljovid I*). Sjeverni rub kotline spušta se od sjeverozapada prema jugoistoku, od najvišeg Psunja (989 m), preko Papuka (953 m) na Krndiju (792 m) koja postupno silazi u ravnicu istočne Slavonije. Ovaj greben ujedno je i vododjelnica između pritoka Drave i Save. Požeška gora (637 m) i Dilj gora (491 m) prate isti trend i smjer spuštanja ali su nešto niže. Te dvije gore dijele kotlinu od Posavine, a između njih Orplava, najveća rijeka Požeške kotline, otvara jedini prirodni izlaz iz kotline prema jugu, odnosno Savi (Riđanović 1977: 8). Porječje Orplave s najvećom pritokom Londžom i ostalim vodotocima čini gusto razgranatu mrežu koja pokriva oko 1500 km², što ove dvije rijeke čini veoma važnim čimbenicima, kako u oblikovanju današnjeg izgleda

ovog prostora, tako i u razvoju arheoloških kultura. Isto tako, Slavonsko gorje s Požeškom kotlinom tvori zasebnu geomorfološku cjelinu čija je struktura, uz povoljne uvjete za život, lokalnim populacijama pružala i kvalitetne izvore sirovina.

Tijekom starijeg željeznog doba u Požeškoj kotlini postojala je mreža manjih i većih naselja koja su bila povezana u kompleksan sustav s nekoliko značajnijih središta. O tomu svjedoči oko tridesetak lokaliteta koji daju nalaze iz tog vremena. Dominantna naselja su utvrđene gradine na relativno visokim obroncima gorja (400-450 m) s nekropolama pod tumulima koje u pravilu silaze od naselja prema dolini kao što je to slučaj kod Kaptola i Gradca nad Lukačem. Riječ je o visinskim utvrđenim naseljima postavljenim na strateškim položajima koji nadziru i dolinu i važne uske komunikacijske pravce koji prolaze preko Papuka. Međutim, između ta dva naselja postoji i jasno uočljiva razlika u unutrašnjoj organizaciji.

Gradac nad Lukačem je gradinsko naselje sa složenim sustavom fortifikacija, na južnim obroncima Papuka okrenutim prema Požeškoj kotlini. Jasno se izdvaja središnji, najviši dio naselja, okružen manjim bedemom, te oko njega široka zaravan okrenuta prema jugu. Čitavo naselje okružuje još jedan bedem, a ulaz je čini se bio sa sjeverne strane. Izdvojeni "akropolski" dio možda sugerira strogo strukturirano hijerarhijsko društvo s jasno izdvojenom elitom, o čemu nam govore i veći tumuli na obroncima ispod gradine.

Dok u slučaju Lukača imamo jasnu sliku lokalnog utvrđenog centra s dvojakom kontrolom teritorija i komunikacije, naselje na lokalitetu Gradci iznad Kaptola pruža daleko složeniju sliku. U ovom slučaju riječ je o regionalnom središtu koje je bilo i važna karika u nadregionalnim komunikacijama. Naselje je s tri strane okruženo izuzetno strmim padinama koje se gotovo vertikalno ruše u duboke kanjone dva potoka, dok mu se s istočne strane proteže izduženo uzvišenje visine od preko 10 metara. Za razliku od drugih obližnjih lokaliteta, površina naselja je organizirana u terase i na takav način je višestruko uvećana iskoristiva površina što je potvrdilo i provedeno sondiranje. Mikrolokalitet Lisičje jame zapravo je uski pojas na strmoj padini uz sjeverni rub gradine. Nakupina izuzetno kvalitetne keramike iz nekoliko razdoblja koja je pomiješana sa životinjskim (goveđim i drugim) kostima, ljepom i pepelom, pronađena na tom mjestu sugerira postojanje kulturnog ili civilnog središta naselja u neposrednoj blizini.

Uz naselje kod Kaptola nalazimo dvije jasno izdvojene nekropole pod tumulima od kojih je jedna u dolini ispod gradine, a druga je tek dubokim i uskim kanjonom potoka odvojena od južnog ruba naselja. Je li riječ o kronološkom pomaku ili možda razdvojenost nekropola reflektira neke koncepte vezane uz unutrašnju prostornu organizaciju naselja, može nam odgovoriti samo paralelno sustavno istraživanje nekropola i naselja i njihova prostornog međuođnosa.

S obzirom da zračna udaljenost između dvije susjedne gradine iznad Kaptola i Lukača iznosi oko 7

km, možemo govoriti o intenzivnoj naseljenosti ovog područja. Međutim, veličina spomenutih gradina sugerira i postojanje određene hijerarhijske strukture koja je omogućavala nesmetan suživot ovakva dva središta na relativno malom prostoru. Možda upravo razlike u unutrašnjoj organizaciji prostora naselja mogu naslutiti karakter tih odnosa.

Naselje na lokalitetu Gložde kod sela Vesela govori nam da osim visinskih, postoje i naselja u nizini. Neposredno iznad naselja je relativno visok obronak Požeške gore, a uz njega prolazi potok koji teče prema sjeveru gdje se na udaljenosti od 2-3 km nalazi prostor između sela Gradac, Novoselci i Lakušije koji je općenito jedan od najintezivnije naseljavanih prostora u Požeškoj kotlini tijekom čitave prapovijesti. Položaj naselja omogućava izvrstan pregled čitavog središnjeg dijela kotline, pa i potencijalnu vizualnu komunikaciju s naseljima iznad Lukača i Kaptola. Ušće Londže u Orjavu nalazi se nekoliko kilometara prema istoku, a u neposrednoj je blizini i Pleternica odakle se otvara jedini put prema Posavini. Prostorne odrednice ovog naselja pokazuju da nije riječ o isključivo individualnom izboru mjesta vezanom uz mikrolokaciju, nego da je postojala i svijest o nekom širem ustrojstvu naseljavanja.¹

Cjelokupnu sliku naseljenosti Požeške kotline u starijem željeznom dobu može bitno izmijeniti tek naselje iznad golemih tumula u Tulniku. Riječ je o velikom naselju s kojeg je moguća vizualna komunikacija s velikim dijelom Požeške kotline, ali i s prostorom daleko izvan kotline (čak do Našica). Otvorenost prema kulturološki veoma važnom prostoru na istoku, kao i izuzetne dimenzije spomenutih tumula govore da je možda riječ i o najvažnijem naselju ovog doba koje tek treba istražiti.

Sve gore navedeno ukazuje na potpuno različito geografsko okruženje i geomorfološku podlogu halštatskih naselja u Požeškoj kotlini i središta u Donjoj Dolini. Kako onda možemo dokumentirati i objasniti kulturološku povezanost ta dva prostora, te njihovu značajnu ulogu u međuregionalnoj komunikacijskoj mreži starijeg željeznog doba? Odgovor na to pitanje može nam pružiti analiza strukture i distribucije specifičnih skupina arheološkog materijala koji markiraju spomenute komunikacijske pravce.

Jedan od takvih predmeta je i čunasta fibula s niskim lukom i mrežastim poprečnim trakama na luku

(*T. I: 1*) koja najvjerojatnije dolazi s prostora Požeške kotline.² Iako je riječ o slučajnom nalazu (Potrebeca & Balen 1999: T. 1; 2), prostorni smještaj daje mu posebnu vrijednost koju treba promatrati u sklopu generalne distribucije ovog tipa fibula. Čunaste fibule česte su na južnom alpskom prostoru, a pogotovo u jugoistočnoj Sloveniji. Primjerice, na čitavom prostoru Šmarjete i općenito na svim nalazištima koja gravitiraju velikom središtu na Vinjem vrhu, najvažnija karakteristika nošnje su upravo čunaste fibule koje su istovremeno najučestaliji, a ponegdje jedini način pričvršćivanja odjeće. Vida Stare detaljno je podijelila tipove tih fibula i izdvojila grupu manjih, šmarjetskih fibula, koje se od velikih čunastih fibula s profiliranom nogom razlikuju po znatno manjem, gracilnijem luku. Prema ukrasu na luku koji se sastoji od četiri poprečna mrežasto ukrašena pojasa, fibula iz Bilača pripadala bi tipu D u podjeli V. Stare (V. Stare 1977: 99, 102). Specifikum ove fibule bio bi mali pravokutni otvor na najvišem dijelu luka, o kojem će kasnije biti nešto govora, i igla koja nema petlju. Nedostatak petlje je jedinstvena pojava, ali način pričvršćivanja raskucanog kraja igle na luk malom zakovicom nalazimo na još nekoliko fibula ovog tipa poput primjeraka iz Hallstatta, grob 494 (Glunz 1993: T. 36: 7, Kromer 1959a: T. 89: 11) i Vača (F. Stare 1955: T. 30: 3, 6; 96: 6), a nije rijetkost ni među ostalim tipovima šmarjetskih čunastih fibula. Teško je reći je li riječ o specifičnom tehnološkom rješenju, uobičajenom načinu popravka ili nečemu trećem.

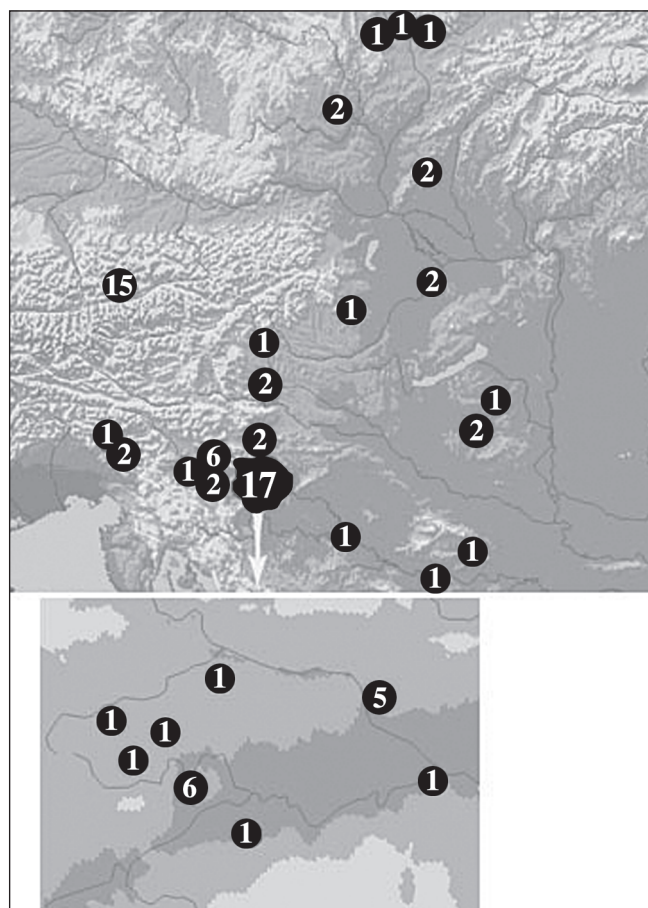
Međutim, istu su problematiku dotakli i drugi autori i pristupili podjeli malih čunastih fibula s različitim aspektima. Već Kossack (1959: 40) spominje "*quergerippte Kahnfibul*", a iz radova B. Teržan (Teržan 1990: 219, Karta 15) razvidno je da ona fibule poput one iz Bilača smatra posebnim tipom, a termin šmarjetske fibule zadržava za male čunaste fibule s uzdužnim nazubljenim rebrima na luku. Posljednja se spomenutim problemom bavila B. E. Glunz (1997) u svojoj monografiji o fibulama iz groblja u Hallstattu. I ona spomenuti tip fibule izdvaja kao zaseban i posebno razmatra šmarjetske fibule. Doduše, njezina definicija obuhvaća dvije varijante od kojih fibula iz Bilača odgovara varijanti A. (Glunz 1997: 101-102, 186, karta 25)³. Međutim, postavlja se pitanje opravdanosti takve podjele ovog tipa. Naime, Hodsonova kvantifikacijska

¹ Općenito tijekom starijeg željeznog doba, osim jasno izražene obrambene komponente pri izboru mjesta za naselje vidljivi su i neki drugi kriteriji kao što su blizina vode, nadzor nad okolicom i glavnim komunikacijama i vizualna komunikacija s drugim središtima (Potrebeca 2004).

² Pod mjesto nalaza fibule upisan je Bjelač, no ostatak dokumentacije i ostali nalazi iz tog kraja upućuju na činjenicu da je gotovo sigurno riječ o Bilaču, čije ime sada nose dva sela, Mali i Veliki Bilač, na jugoistoku Požeške kotline.

³ Iako cilj spomenute monografije nije bila detaljna studija pojedinih tipova, ostaje dojam površnosti u pristupu pojedinim problemima među koje možemo ubrojiti i ove fibule. Počevši od previda važnog članka V. Stare (1977), pa do nepotpune, a u nekim slučajevima i pogrešne evidencije poznatih primjeraka, pa čak i onih koje je spomenula i B. Teržan (1990: 219, Karta 15). Za pronalaženje paralela i kronološku determinaciju, autorica se uglavnom služila Parzingerovom kronologijom ali nema nekih novih elemenata, a čak i podjelu na dva tipa na bazi dužine i visine luka nalazimo kod Hodsona (1990: 106) koji i šmarjetske fibule u užem smislu na taj način dijeli na dvije varijante.

analiza nije pokazala nikakvu kronološku razliku ova dva tipa, a iz karte koju donosi B. Glunz (1997: Karta 25) vidljivo je da ne postoji niti jasna razlika u prostoru distribucije. Stoga, ostajući pri kumulativnoj formi u kojoj je to učinila B. Teržan (1990: 219, karta 15), na osnovi trenutno dostupnih podataka ovdje donosimo modificiranu distributivnu kartu i dopunjen popis nalazišta ovih fibula (*Zemljovid 2*)

Sl. 2 *Zemljovid 2* (Dopunjeno i modificirano prema Teržan 1990. i Glunz 1997.)

1. Bela cerkev (*I*-var. A) - nepoznato mjesto nalaza (A. Dular 1991: T. 63: 5)
2. Bilač (*I*-var. A) - nepoznato mjesto nalaza (Potrebica & Balen 1999: T. 1: 2)
3. Brezje (*I*-var. A) - tumul VII, grob 37 (Kromer 1959b: T. 9: 1)
4. Donja Dolina (*I*-var. A) - skeletni grob 5 na II. gredi Nikole Šokića (Truhelka 1904: 134, T. 77: 29)
5. Graz (*I*) - slučajni nalaz u gradu (Modrijan 1968: 8, 31, T. 11/77).
6. Hallstatt (*15*: 7-var. A i 8-var. B) - grobovi 727, 762, 52, 686, 695, 24, 860, 494, 758, 141, 938, 5, 87 (2 kom.), bez podataka (Kromer 1959a: T. 141: 12; T. 126: 9; T. 3: 32; T. 137: 14; T. 157: 4; T. 1: 2; T. 173: 5; T. 89: 11; T. 141: 17; T. 17: 22; T. 187: 18; T. 7: 27; T. 10: 5; Glunz 1997: 186)

7. Kisravazd (*2*-var. A) - ostava (Fekete 1983: T. 43: 3-4 - prema Glunz 1997: 101, 186)
8. Kleinklein (*2*-var. A) - Pommerkogel i Burgstallkogel (Kossack 1959: Abb. 10: 6; Dobiat 1984: T. 7: 13)
9. Kobarid (*I*-var. A) - mljekarna Planika - razoreni grobovi (Gabrovec 1976: 51, T. 4: 7) Libna (*5*: 3-var. A i 2-var. B) - Deržaničeva gomila 1, 5 i 6 (Guštin 1976: T. 11: 2, 4; T. 58: 19; T. 59: 1-2) (*T. 1*: 3-4)
10. Křepice, Znojmo (*I*-var. A) - naselje (Říhový 1993: 87, T. 14: 139)
11. Magdalenska gora (*I*) - nepoznato mjesto nalaza (Teržan 1990: 219, Karta 15)
12. Mokronog (*I*) - nepoznato mjesto nalaza (Teržan 1990: 219, Karta 15)
13. Moravska (*2*-var. B) - nepoznata nalazišta (Říhový 1993: 139-140)
14. Most na Soči (*2*-var. B) - grob 624 i grob 1900 (Marchesetti 1893: T. 16: 3; Teržan & Lo Schiavo & Trampuž Orel 1984-1985: T. 183: B1)
15. Nagyberki-Szalacska (*2*: 1-var. A i 1-var. B) - okolnosti nalaza nepoznate (Darnay 1908: Sl. 24 i 25)
16. Náklo Olomouc (*I*-var. A) - naselje (Říhový 1993: 107, T. 16: 182)
17. Rifnik (*2*-var. A) - grob 1903/18 (Teržan 1990: 104; sl. 24: 1-2)
18. Rovišće (*2*-var. B) - nepoznate grobne cjeline iz više tumula (V. Stare 1962-1963, T. 5: 7, 15)
19. Saghegy (*2*-var. B) - nekropola - nepoznato mjesto nalaza (Patek 1968: 147, T. 28: 22-23)
20. Smolenice-Molpír (*2*-var. A) - nalaz na naselju (Dušek 1974: 146, Abb. 8: 1; Dušek 1984: T. 32: 83)
21. Sisak (*I*) - slučajni nalaz (Teržan 1990: 219, Karta 15)
22. Stična (*2*-var. A) - tumul I, grob 27 ("kneginja iz Stične") i tumul VI, grob 15 (Gabrovec 1966: T. 12: 8; Wells 1981: Fig. 146: f)
23. Stražnik nad Vratnem (*I*-var. A) - slučajni nalaz (Dular 2003: T. 14:4)
24. Šmarjeta (*6*: 4-var. A i 2-var. B) - inv. brojevi 897, 898, 905, 906 (Stare 1977: T. 2: 8, 3, 6, 5; Stare 1973: T. 22: 8-13)
25. Vače (*6*: 3-var. A i 3-var. B) - nepoznati grobovi (5 kom.) i paljevinski grob 32 iznad Apna (F. Stare 1955: 24, 62, T. 30: 2, 4, 6, 1, 3; T. 96: 6)
26. Velem Szentvid (*I*) - (Miske 1908: T. 38: 44 - prema Teržan 1990: 219, Karta 15)
27. Velike Malence (*I*-var. A) - nepoznate okolnosti nalaza (V. Stare 1960-1961: 61, T. 11: 2)
28. Vrbátke, Prostějov (*I*-var. A) - slučajni nalaz (Říhový 1993: 87-88, T. 14: 140)

V. Stare (1977) je analizom relevantnih grobnih inventara na čitavom području rasprostiranja šmarjetskih fibula (koje u njezinoj podjeli uključuju i čunaste fibule s mrežasto ukrašenim poprečnim pojasevima na luku), od Slovenije, preko Hallstatta do Donje Doline, pokušala odrediti i njihovu kronološku pripadnost. Zaključila je da se mogu datirati u razdoblje kraja Ha C i početka Ha D, i da se pojavljuju u ženskim grobovima na širem prostoru jugoistočnog alpskog i predalpskog prostora kao uporabni predmeti, i to pogotovo u grobovima s istaknutom tradicijom kulture polja sa žarama poput onih u Donjoj Dolini (V. Stare 1977: 107). Prisustvo tradicije KPŽ-a u grobovima s tom fibulom koje V. Stare ističe kao kolokaciju trebalo bi uzeti s rezervom jer su na nalazištima poput Donje Doline, na kojima je to najvidljivije, elementi spomenute tradicije daleko šira i kompleksnija pojava. Parzinger (1988: 124-125) primjerke ovih fibula datira u stupnjeve 3-5, ovisno o mjestu nalaza i neposrednom kulturnom okruženju. To bi u apsolutnokronološkim mjerilima približno označavalo razdoblje od oko 650. do 600. pr. Kr., što se u velikoj mjeri poklapa sa zaključcima V. Stare. B. Glunz (Glunz 1997: 101) za čunaste fibule s poprečnim pojasevima ukrašenim mrežastim ornamentom uglavnom preuzima Parzingerove kronološke odrednice, bez ulaženja u detalje. Kada analizira kronološki slijed tipova koje smatra dijelovima ženske nošnje, Hodson (Hodson 1990: Fig. 12) ove fibule također smješta na prijelaz iz Ha C u Ha D.

Pri razmatranju distribucije ovog tipa čunaste fibule (*Zemljovid 2*) moramo imati u vidu da je trenutna slika u određenoj mjeri odraz stanja istraživanja pa tako za prostor između slovenske Posavine i Hallstatta imamo relativno malo podataka i nijedan poznati nalaz. Ako pogledamo literaturu i kontekste nalaza ovih fibula primjetit ćemo da je u velikoj mjeri riječ o slučajnim nalazima i starim iskopavanjima pa se opravdano postavlja pitanje o količini izgubljene građe i kontekstu poznatog materijala. Unatoč spomenutim ograničenjima, iz raspoloživih podataka vidljivo je da je njihova koncentracija najveća u prostoru oko rijeke Save i Krke u Sloveniji. U tom krugu promjera oko 60 km nađeno je 28 takvih fibula što iznosi oko 45% od ukupnog broja od 63 trenutno poznata primjerka. To nam govori da je taj prostor vjerojatno izvorište spomenutog oblika, iako to ne znači da je i jedino proizvodno središte. Od ostalih nalaza čak 15 ih je nađeno na groblju u Hallstattu što možemo djelomično statistički objasniti velikim brojem sustavno istraženih grobova. Međutim, treba imati na umu da je u doba kraja 7. i početka 6 st. pr. Kr., odnosno u vrijeme razvoja i distribucije ovakvih fibula, Hallstatt bio veoma važno trgovačko središte zahvaljujući svojim rudnicima soli. Vjerojatno upravo zbog trgovine solju Hallstatt je postao i važno čvorište u široj komunikacijskoj mreži ovog dijela Europe. Zahvaljujući tome u ulozi pojedinih elemenata nošnje tamošnjih stanovnika nalazimo različite dobro formirane tipove nakita čija su konceptualna izvorišta više ili manje udaljena od samog Hallstatta.

Stoga unatoč većem broju primjeraka koji su tamo pronađeni, Hallstatt ipak ne bih smatrao primarnim središtem distribucije tog tipa, iako ne treba isključiti mogućnost ograničane lokalne proizvodnje. Koncentracija nalaza vjerojatno je u najvećoj mjeri uzrokovana gravitacijskom snagom kulturnog i komunikacijskog središta u Hallstattu. Primjerke pronađene u važnom komunikacijskom središtu u Mostu na Soči i obližnjem Kobaridu vjerojatno možemo protumačiti na sličan način. Distribucija nalaza isto tako jasno oslikava i put prema sjeveroistoku koji preko Kleinkleina i Graza i poznatih središta i komunikacija starijeg željeznog doba u Mađarskoj i Slovačkoj, poput Velem-Szentvida i Smolenica, dolazi sve do Moravske i do najsjevernijeg nalaza na lokalitetu Naklo-Olomouc, oko 600 km od Šmarjete.

Nama najzanimljiviji dio distribucijske slike su nalazi koji pokazuju distribuciju dolinom Save prema istoku preko izuzetno važnih halštatskih središta kod Siska i Donje Doline. Najistočniji nalaz tog distribucijskog kraka je upravo fibula iz Bilača. Kako za nalaz iz Siska nema detaljnijih podataka, usredotočit ćemo se na izuzetno važnu Donju Dolinu. Tamo spomenuti tip fibule nalazimo u grobu V na drugoj gredi Nikole Šokića (Truhelka 1904: 134, T. 77: 29). Taj dječji skeletni grob izuzetno je zanimljiv po sastavu priloga. Uz lokalne elemente nošnje kojima pripisujemo narukvice, fibulu s narebrenim lukom i neke druge predmete, nalazimo spomenutu čunastu fibulu (*T. 1: 2*) i stariju varijantu fibule s tri gumba na luku koje svakako imaju izvorište u jugoistočnom alpskom krugu. Međutim, kružna brončana pločica izrađena je tehnikom lijevanja na proboj koja je karakteristična za istočne tzv. "trako-kimerske" elemente u materijalnoj kulturi zajednica Balkanskog poluotoka. Tutulasti brončani razvodnik za remenje svakako pripada konjskoj opremi upravo tog kulturnog kruga. Kronološko određenje spomenute fibule na prijelaz Ha C u Ha D poklapa se s vremenom pojave južnih elemenata u materijalnoj kulturi cjelokupne grupe Donja Dolina tijekom Ha C2 i Ha D1. Uz to rupa na luku fibule iz Bilača možda nije slučajno oštećenje nego je namjerno načinjena za omčicu na koju se pričvršćuje privjesak. Sličnu pojavu alki za pričvršćivanje ukrasa na luku fibule nalazimo na nekoliko različitih tipova u Donjoj Dolini (Čović 1987: T. 27: 1) što predstavlja kontinuitet sličnog koncepta iz ranijih razdoblja na širem prostoru Balkana, ali i alpskog kruga (V. Stare 1976: 107).

Nalaz iz Bilača je jedina čunasta fibula do sada pronađena u Požeškoj kotlini, ali u Donjoj Dolini nalazimo i nekoliko drugih tipova. Primjerice, čunastu fibulu neukrašenog luka s nekoliko nabora na prijelazu luka u nogu i u petlju (*T. 1: 4*) nalazimo u grobu 3 na gredi Mate Petrovića mlađeg (Truhelka 1904: T. 42: 19). B. Glanz opet nudi nepotpunu kartu i popis nalazišta takvih fibula i smješta ih gotovo isključivo u alpski prostor s izuzetkom nekoliko nalazišta među kojima su Smolenice-Molpír i Býčí Skála. (Glanz 1997: 187; karta 27) Na žalost, nedostaju nalazi iz Posavine

istočno od Šmarjete, poput Donje Doline, i nalazi iz našeg Podunavlja. Gotovo identične fibule slučajno su nađene u Sotinu i u Oroliku na nalazištu Rajterovo brdo (*T. I: 3*) (Potrebeca & Dizdar 2002: 81; *T. 1: 3*). Zanimljivo je primjetiti da je upravo Orolik najistočnija točka distribucije ovog tipa čunastih fibula. Iz Orolika, sa susjednog nalazišta Zadružno dvorište, potječe još jedan slučajni nalaz čunaste fibule (*T. I: 5*). U ovom slučaju riječ je o čunastoj fibuli s dva gumba na najširem dijelu luka koje spaja poprečno rebro, u ovom slučaju ukrašeno kosim urezima. (Potrebeca & Dizdar 2002: 81; *T. 1: 1*). Kod B. Glanz nalazimo identične fibule definirane kao oblik A čunaste fibule s poprečnim rebrom (Glanz 1997: 187; karta 28-A). B. Teržan ima nešto širu definiciju tipa ali daje detaljniju kartu distribucije i potpuniji popis lokaliteta (Teržan 1990: 218-219; karta 14), a Orolik ovaj puta predstavlja najjužniju točku distribucije ovog tipa. U zbirci dr. I. Freya nalaze se tri takve fibule kojima se kao mjesto nalaza navodi Batina. (I. Nađ & P. Nađ 1964: 15; *T. 16: 2*; *T. 17: 2, 5*). Upravo takva fibula (*T. I: 6*) pronađena je u grobu 1 tumula XII u Goričanu zajedno s askosom i brončanim kotličem (Vidović 1984: 95-97) što ju smješta u drugu fazu kulture Martijanec-Kaptol, odnosno u Ha C2 (Vinski-Gasparini 1987: 198). Distribucija i kontekst čunastih fibula pokazuju da je riječ o svojevrsnim markerima višeg statusa. Naime, najviše ih nalazimo u istaknutim halštatskim središtima (Hallstatt, Vače, Šmarjeta), a često i u kontekstima bogatih grobova poput Pommerkogela na Kleinkleinu ili groba kneginje iz Stične.

Sve ovo upućuje na činjenicu da je Donja Dolina bila izuzetno važno, ako ne i najvažnije, kulturološko, distribucijsko i komunikacijsko središte na drevnoj komunikaciji između kultura na prostoru jugoistočnih Alpa i Podunavlja. Taj put je vjerojatno bio aktivan od najranijih razdoblja prapovijesti, ali je u materijalu Donje Doline posebno naglašen tijekom kasnog brončanog i starijeg željeznog doba. Upravo je to vrijeme kad bilježimo i najizrazitije tragove povezanosti Posavine i Požeške kotline koja je bila poznata kroz cijelu prapovijest. U ovom razdoblju te veze su se uglavnom ilustrirale paralelama između Donje Doline i halštatske nekropole u Kaptolu čije se trajanje smještalo upravo u vrijeme Ha C2 i Ha D1.

Smatra se da svi jugoistočnoalpski elementi u materijalnoj kulturi Kaptola, kao i oni koji se pripisuju italiskim izvorima, dolaze preko Donje Doline. Toj skupini nalaza svakako pripadaju dvije fibule s tri gumba na luku (*a tre bottoni*) (*T. I: 7-8*) i fibula s narebrenim lukom (*T. I: 9*) nađene u grobu 1 tumula 5, koji na osnovi metalnih tipova i keramičkih oblika,

poput "gobaste" posude, datiramo na sam kraj trajanja kaptolske nekropole, odnosno u Ha D1. Oba tipa fibule standardni su dio halštatske nošnje kraja 7. i početka 6. st. pr. Kr. na prostoru Slovenije. Postoji i balkanski tip fibula s narebrenim lukom koji je na lokalitetima u Grčkoj i na Glasincu nešto stariji od sličnog tipa, autohtonog u istočnoalpskom halštatskom krugu. U Donjoj Dolini su prisutna oba tipa (*T. I: 11*) ali kaptolski primjerak pripada alpskom tipu. (Vinski-Gasparini 1985: 208-209). I primjerak fibule s tri gumba na luku nalazimo u Donjoj Dolini (*T. I: 10*) (Truhelka 1904: *T. 41: 14*) što potvrđuje veliku otvorenost Donje Doline prema utjecajima iz alpskog kruga, odnosno prema Dolenjskoj preko koje je vjerojatno stizao i materijal iz zapadnijih alpskih prostora i Italije. Vjerojatno su upravo tim putem u Kaptol dospjeli i bimetalna sjekira s tuljcem za nasad i brončana ploča štita iz kneževskog groba u tumulu IV, iako nisu ostavili nikakvog traga u materijalnoj kulturi Donje Doline. Iako taj kneževski grob datiramo u Ha C2, sami predmeti dozvoljavaju i raniju dataciju. S obzirom da datacija groba zapravo predstavlja *terminus ante quem* moguće je da su ti predmeti u Kaptol dospjeli znatno ranije, tijekom Ha C1 pa čak možda i Ha B3. Na žalost, još nemamo jasnu potvrdu da je naselje u Kaptolu živjelo i imalo takav značaj u spomenutim razdobljima. Međutim, grob u tumulu 1 koji je nedavno otkopan na nekropoli Gradci smještenoj uz samo naselje kod Kaptola⁴, mogao bi ukazivati upravo na tu ranu skupinu istočnoalpskih utjecaja u Kaptolu. Tamo je uz željeznu sjekiru s ručicama, kakvu već poznajemo iz groba 1 u tumulu VII (Vejvoda & Mirnik 1975: *T. 6: 4*), pronađena i brončana fibula s izrazito diskoidnim proširenjima na luku i dva brončana prstenasta privjeska. Ako izuzmemo željeznu žicu koja bi mogla biti dio igle, čini se da je narebreni luk čvoraste fibule iz Kaptola u potpunosti izrađen od bronce. Po tome bi pripadala Gabrovčevom tipu 6 i to vjerojatno varijanti 6b koja je karakteristična za svetolucijski prostor (Gabrovec 1970: 28-30; karta IX) i datira se kao i vačka fibula u stupanj Podzemelj 2, odnosno u vrijeme Ha C1. Oblikom najbližu analogiju ovom primjerku nalazimo na nekropoli tumula na Magdalenskoj gori pri Šmarju. Tamo je davno pronađena slična fibula s dva brončana prstena na luku koja doduše ima brončanu iglu i nešto zaobljenija proširenja na narebrenom luku (Kromer & Gabrovec 1962: *T. Y42: 2*). Na temelju ostalih nalaza koji navodno pripadaju istoj cjelini datirana je u Ha C2. Zanimljivo je da ova kaptolska fibula nema analogije u Donjoj Dolini kao ni ostali predmeti alpske provenijencije koji su pronađeni u Kaptolu, a mogu se datirati u Ha C1. Jedini istočniji primjerak sličnog tipa fibule nalaz je vačke fibule iz muškog

⁴ Donedavno je jedini sustavno istraživani lokalitet starijeg željeznog doba u Požeškoj kotlini bila nekropola pod tumulima na položaju Čemernica kod Kaptola. Početna istraživanja groblja pod tumulima na položaju Gradci iznad Kaptola rezultirala su materijalom koji se možda može datirati u Ha C1 (Potrebeca 2002; Potrebeca & Bezić 2002). U jednoj od sondi na naselju pronađeni su ulomci lonca koji u potpunosti odgovaraju loncima iz nekropole Gradci što sugerira vremensku podudarnost.

skeletnog groba br. 269 na nalazištu Vukovar - Lijeva Bara u kojem je pronađen i brus s brončanom drškom. Riječ je o jednom od 7 skeletnih grobova iz razdoblja starijeg željeznog doba na ovoj nekropoli na kojoj iz istog razdoblja postoji i 101 žarni grob daljske kulture, pa očigledno predstavlja strani element (Vinski-Gasparini 1973: 163-164, Sl. 125: 1-4). Isto tako riječ je o neprirodnom kontekstu nalaza (muški skeletni grob) za vačku fibulu koja je na matičnom području rasprostiranja dio ženske nošnje i u pravilu je nalazimo u paljevinskim grobovima (iako postoje indicije da tomu nije uvijek tako). I brus s brončanom drškom veže ovaj grob s Požeškom kotlinom temeljem poznate dvije analogije iz groba 2 tumula IX i groba 1 tumula X (Vejvoda & Mirnik 1975: T. 7: 1, 8). Izvorište tog oblika svakako treba tražiti u okviru glasinačke kulturne grupe gdje takvi brusevi zauzimaju simboličku nišu sjekire kao markera visokog statusa u ratničkim grobovima tijekom glasinačkog razdoblja IVC-1 (Čović 1987a: 607), odnosno upravo kraja Ha C2 i Ha D1. Tako se datira i križni razvodnik za remenje koji je također oblik karakterističan za glasinački, odnosno zapadno-balkanski kulturni krug (Bouzek 1974: 300, Sl. 10). Takve razvodnike nalazimo uz luksuzni brus na Glasincu (Osovo, grob 1 tumul II) ali i u Kaptolu (grob 2 tumul IX) (Vinski-Gasparini 1987: 197-198). Vrlo vjerojatno se ova očigledna komunikacija između glasinačkog kulturnog kruga i Požeške kotline odvija opet preko Donje Doline na što upućuje i nalaz sličnog razvodnika u grobovima 20 i 35 na gredi Mate Petrovića mlađeg (Truhelka 1904: T. 44: 26; T. 48: 14) koji doduše B. Čović datira u fazu IIc (Čović 1987: 252-254, T. 28: 3), odnosno u Ha D2, što bi bilo bitno kasnije od datacije nalaza u Kaptolu. Ovakve kronološke disproporcije ukazuju na nedovoljnu istraženost ovog prostora, odnosno nedostatak relevantnog komparativnog materijala iz stratigrafski pouzdanih zatvorenih cjelina. Povezanost Donje Doline, Požeške kotline i glasinačkog kulturnog kruga možda najbolje dokumentira tip višeglavih igala (igle s diskosima). Osim u Donjoj Dolini koja je čini se izvorište ovog oblika, jedan primjerak nalazimo na Glasincu u tumulu II na Sokolačkom polju (Fiala 1895: 24-25, Fig. 63). U Kaptolu spomenuti tip nalazimo u grobu 1 tumula VII uz željezne sjekire s rupom za nasad i sjekiru s ručicama, što je opet kombinacija sjekira identična onoj u grobu 3 nekropole u Sanskom Mostu (Čović 1987: 249) i ukazuje na dvosmjernu komunikaciju. Vežu između ova tri kulturna središta dodatno naglašava i luksuzni grčki import. Uz brončano posuđe koje veže Donju Dolinu i Glasinac, posebno je važno defanzivno oružje grčkog porijekla koje nalazimo u sva tri kulturna središta: grčko-ilirska kaciga (Donja Dolina, Kaptol), korintska kaciga (Kaptol, Glasinac), umbo (Glasinac, Sanski Most, Donja Dolina) i knemide (Kaptol, Sanski Most). O tome je više riječi bilo na drugim mjestima (Potrebeca 2001), ali važno je primijetiti da se i taj import pojavljuje također na prijelazu Ha C2 u Ha D1. Čini se da su u to vrijeme Donja Dolina, Požeška kotlina i Glasinac tvorili

kommunikacijski krug (Potrebeca 1998: 242) unutar kojeg su se razmjenjivala dobra i ideje, ali i koji je bio dovoljno kompaktan i značajan da privuče prestižne predmete iz udaljenih krajeva poput Grčke. Južna, balkanska komponenta kulturoloških utjecaja i importa javlja se upravo u vrijeme Ha C2 i Ha D1, kada zapažamo najintenzivniju komunikaciju između istoka i zapada, i priključuje se u Posavini već uspostavljenoj komunikacijskoj mreži u kojoj važnu ulogu igraju Požeška kotlina i Donja Dolina. Posebno je značajan nedavno objavljen rad N. Majnarić-Pandžić koji temeljem distribucije višeglavih igala tipa Donja Dolina na istok, sve do Oltenije, daje važan doprinos dokumentiranju komunikacije koja je u oba smjera tekla između Posavine i Podunavlja (Majnarić-Pandžić 2002). Na karti distribucije igala u spomenutom radu navodi se i Sotin koji uz Donju Dolinu veže i već spomenuti nalaz čunaste fibule, dok su istočni utjecaji na tom prostoru dokumentirani keramikom koja pripada Basarabi kulturnom krugu.

Iz svega navedenog očigledna je povezanost Požeške kotline i prostora Donje Doline u širem kontekstu komunikacija starijeg željeznog doba. Međutim, otvoreno je pitanje karaktera te veze. Relevantan materijal kojim smo do sada raspolagali sastojao se uglavnom od metalnih predmeta koje možemo podijeliti u dvije skupine: dijelovi nošnje (igle i fibule) i prestižni predmeti (oružje). Takva struktura materijala uz evidentne razlike u nošnji, pogrebnom ritualu i društvenoj strukturi, upućivala je na model razmjene između dva geografski bliska, ali kulturološki jasno odvojena, snažna kulturna središta. Keramika nedavno otkrivena rekognosciranjem gradine iznad Kaptola i na lokalitetu Gložđe u selu Vesela kod Pleternice bacaju novo svjetlo na prirodu te veze.

Već i na osnovi oskudnih podataka o položaju i strukturi naselja vidljivo je da se naselje na položaju Gložđe u znatnoj mjeri razlikuje od gradine na položaju Gradci iznad Kaptola. Iako keramika s tog lokaliteta ne dolazi iz sustavnih iskopavanja, jasno je da repertoar oblika i ukrasa odudara od do sada poznatog korpusa nalaza iz Kaptola. Keramika grublje fature lošije je i neujednačeno pečena, smeđe-crvene ili sivo-crne boje, s debljim i nepravilnim presjecima u kojima se zapaža dosta primjesa grubljeg kvarcnog pijeska pa i manjih kamenčića. Među oblicima zapažamo jednostavne lonce manjih dimenzija blago zvonolikog oblika i ravnog ruba (*T. 2: 1-2*) koji je često blago povijen prema unutra (*T. 2: 3, 5*). Najčešće su kratke jezičaste ručke horizontalno postavljene na gornjoj trećini posude koje su ponekad utisnute na sredini (*T. 2: 2-4, 7-8*). Ovakve lonce nalazimo na naselju i u grobovima iz faza IIa i IIb u Donjoj Dolini (Čović 1987: 239-240). Tu su i lonci manjih dimenzija s naglašenijim trbuhom i izvijenim rubom. Među rijetkim ukrasima nalazimo plastične trake ukrašene utiscima prsta (*T. 2: 1, 6*), a u nekoliko slučajeva sam ravni rub posude ukrašen je blagim, kosim ili ravnim utiskivanjem (*T. 2: 3, 5*). Svakako je bilo i znatno većih lonaca grublje fature o čemu nam

svjedoči mnoštvo fragmenata koji su, na žalost, većinom bez profilacije. Posebno su zanimljivi ulomci većih lonaca zaobljenog tijela od kojih na jednom zapažamo rebrasto zadebljanje na mjestu gdje se rub posude lomi prema unutra (*T. 3: 1*), a drugi je kruškolikog oblika i ima jezičaste jednostavne ručke na donjoj četvrtini, neposredno iznad najšireg dijela posude (*T. 3: 3*), što podsjeća na neke oblike mlade kulture polja sa žarama. Od grubljih zdjela uz uobičajene oblike s rubom povijenim prema unutra, nalazimo i zanimljiv ulomak veće zdjele koja se u gornjoj trećini oštro lomi prema unutra (*T. 4: 6*).

Keramika finije fakture je crne ili rjeđe svijetlo smeđe boje, stijenke su tanje, pravilne i dobro propečene. Glina je vrlo dobro pročišćena s finim primjesama kvarcnog pijeska bez većih čestica koje bi bile vidljive u fakturi. I ovdje su među najzastupljenijim oblicima plitke zdjelice s uvučenim rubom, često u kombinaciji s jednom ili više jasno izraženih horizontalnih fazeta (*T. 4: 1-5*). Kao i spomenute plitice, veći lonci s izvijenim rubom također odgovaraju oblicima koji su poznati na širokom halštatskom prostoru (*T. 5*). Međutim, žljebljene horizontalne crte na najužem dijelu vrata koje prati niz točaka (*T. 6: 1*) ukazuju na povezanost s prostorom Donje Doline gdje takav motiv susrećemo, primjerice, na loncu iz groba 46 na gredi Mate Petrovića mlađeg (Truhelka 1904: T. 52: 7). Na loncu istog oblika iz groba 21 na prvoj gredi Nikole Šokića (Truhelka 1904: T. 66: 2), uz spomenuti motiv, nalazimo i kanelure na trbuhu koje prelaze i na gornji dio jezičaste ručke (*T. 6: 3*), a ulomak s upravo tako ukrašenom ručkom također nalazimo na Gložđu (*T. 6: 2*). Čović takve lonce u Donjoj Dolini datira u fazu 2b (Čović 1987: 245), odnosno u Ha D1, međutim identičan motiv nalazimo i dalje na istoku o čemu će biti riječi kasnije. Tu su još i ulomci trbušastih šalica tankih stijenki s ručkom izdignutom iznad oboda (*T. 7: 1-3*), a nalazimo i vertikalno kanelirane trbuhe finijih posuda (*T. 7: 4*) što opet ima analogije u Podunavlju.

Upravo u tom smislu, posebno je značajna pojava tehnike urezivanja među ukrasima na keramici s Gložđa. Na nekoliko ulomaka koji su slučajno nađeni u blizini ovog lokaliteta, na izuzetno važnim višeslojnim nalazištima oko sela Gradac kao što su Klasje i Mamutovac, također nalazimo urezane motive (Potrebića & Balen 1999: T. 10: 2; T. 11: 2). Međutim, spomenuti ulomci imaju nešto grublju fakturu od onih iz Gložđa, crte su urezane šire i dublje, a motivi nisu tako pravilno izvedeni (*T. 7: 7-8*). Na Gložđu nalazimo motive izvedene uskim trakama ispunjenim kosim crticama (*T. 7: 5*), a najrazrađeniji ukras sastoji se od niza klepsidra koje se nalaze između horizontalnih paralelnih linija, a ispunjene su također kosim crtama (*T. 7: 6*). Čini se da su zone ukrašavanja urezanim crtama odvojene od ostale površine posude u neku vrstu metopa. Sličan način ukrašavanja i motive nalazimo na istoku, u podunavskom prostoru, odnosno repertoaru ukrasa bosutske kulture (Popović 1981), međutim postoje

i neke razlike. Faktura i oblici keramike s Gložđa su finiji, a motivi su urezani izuzetno tankim i pravilnim linijama. Isto možemo reći i za neke motive koji se javljaju na naselju starijeg željeznog doba kod Sanskog Mosta (Mandić 1931: 2-3, T. 3: 1). Zanimljivo je da veoma slične motive nalazimo i na keramici iz Soprona, primjerice na ulomku iz tumula 27 (Gallus 1934: T. 11: 12). U svakom slučaju, urezivanje je kao temeljni način ukrašavanja strana pojava u keramičkoj produkciji ovog prostora tijekom starijeg željeznog doba, a na jug Požeške kotline je dospjela vjerojatno iz Posavine, bez obzira je li to izvorište spomenutih pojava ili je riječ o transferu ideja. Stoga su jasno formirani i precizno izvedeni motivi kakve nalazimo na Gložđu još jedan pokazatelj da je komunikacija između Požeške kotline i prostora Donje Doline bila intenzivna i kulturološki daleko bliža nego što su to do sada sugerirali metalni nalazi.

Općenito gledano, kad na temelju materijalne kulture pokušavamo procijeniti razinu i intenzitet kulturološke komunikacije treba imati na umu da pojedini elementi materijalne kulture imaju različite potencijale kao nositelji takvih kontakata. Primjerice, prestižni predmeti mogu putovati preko golemih udaljenosti i nositi određeni kulturološki naboj koji se realizira u kontekstu određene kulture na način koji u većoj ili manjoj mjeri odgovara izvornom konceptu predmeta, ponekad poprimajući potpuno nova značenja i funkcije. Pri tome kulturna zajednica u čiji je kontekst predmet dospio ne mora imati nikakvog izravnog kontakta, niti percepcije o njegovom izvornom kulturnom okruženju. Ukoliko nije riječ o prestižnim predmetima, treba uz kulturološki kontekst imati na umu i specifičnosti njihove proizvodnje, distribucije i relativne vrijednosti. Slična struktura nošnje svakako upućuje na povezanost određenih zajednica, ali distribucija pojedinih elemenata nošnje, pogotovo ako je riječ o metalnim predmetima, ne upućuje nužno na intenzivne neposredne kontakte i uske veze zajednica u čijem ih kontekstu nalazimo.

U usporedbi s metalom, keramički predmeti imaju manju vrijednost, najčešće su većih dimenzija i osjetljiviji za transport, što ograničava kvantitetu i prostor distribucije tih predmeta i s njima vezanih kulturnih utjecaja. To dakako vrijedi ukoliko nije riječ o prestižnim predmetima. Upravo zbog toga, sličnosti u keramičkoj tehnologiji, oblicima te motivima ukrašavanja, ukazuju na daleko neposredniju prirodu kontakata između pojedinih kultura ili zajednica unutar tih kulturnih grupa.

Površinski nalazi s mikrolokaliteta Lisičje jame na gradini Gradci iznad Kaptola pokazuju začuđujuće širok asortiman keramičkih oblika finije i grublje fakture kakve još nismo susretali pod kaptolskim tumulima. Među tim nalazima možemo izdvojiti i skupinu koja nalazi neposredne analogije u Donjoj Dolini, te baca potpuno novo svjetlo na prirodu kontakata između Kaptola i Donje Doline.

Jedan od zanimljivijih nalaza je minijaturni grafitirani keramički uteg koji bez obzira na dimenzije (promjer 17 mm i debljina 11 mm) posjeduje sve funkcionalne elemente (*T. 8: 1*). Oblikom, veličinom i načinom ukrašavanja potpuno odgovara jedinom sličnom primjerku (*T. 8: 4*) koji je, na žalost, slučajno pronađen na naselju u Donjoj Dolini (Truhelka 1904: 38: 8). Na kaptolskoj nekropoli Čemernici koja je istraživana prije tridesetak godina keramički pršljenci pronađeni su samo u jednom grobu. Riječ je o bogatom ukopu pod tumulom 5 koji je na žalost opljačkan. Unatoč tomu sadržavao je između ostalog nekoliko keramičkih posuda izuzetno zanimljivih oblika (od zvjezdastih posuda do lonca s bikovskim protomama, keramike osebujnih formi), dijelove konjske opreme, silekse i 10 keramičkih pršljenaka. (Vejvoda & Mirnik 1975: 595, 601-602, T. 4-5). Dva od spomenutih deset pršljenaka (Potrebica 2000: 75, 131, T. 49: 3-4) također odgovaraju spomenutom primjerku iz Donje Doline (*T. 8: 2-3*). Zanimljivo je spomenuti da su u istom grobu nađene i dvije kuglaste posudice (*T. 8: 5*) veoma slične onima koje se nalaze u Donjoj Dolini (*T. 8: 6*) (Vejvoda & Mirnik 1975: T. 4: 12, 14; Truhelka 1904: T. 36: 2), kao i već spomenute dvije fibule s tri gumba na luku i jedna fibula s narebrenim lukom što također povezujemo s Donjom Dolinom. Ako znamo da predmeti uporabno i/ili simbolički vezani uz tkanje često pripadaju specifičnom duhovnom naslijeđu pojedinih zajednica, onda bliskost oblika i ukrasa ovih utega ukazuje na dublje veze između prostora Donje Doline i Požeške kotline ili svjedoči o postojanju široko prisutnih duhovnih koncepata. Spomenute veze su dokumentirane i repertoarom keramičkih posuda.

Među grubljim keramičkim oblicima svakako se brojnošću ističu jednostavni zvonasti lonci s po četiri jezičaste ručke horizontalno postavljene ispod oboda. Isti oblici manjih dimenzija su zapaženi i na Gložđu, ali i na lokalitetu Sokolovac pokraj već spominjanog sela Gradac (Potrebica & Balen 1999: T. 2: 2), dok u Kaptolu nalazimo i manje i veće forme ovakvih lonaca. Čović njihovo trajanje u Donjoj Dolini smješta uglavnom u fazu IIa, ali ih spominje i u fazi IIb (Čović 1987: 239-240, 245; Sl. 14: 10), što bi prema njegovoj kronologiji značilo razdoblje od polovice 7. do posljednje četvrtine 6. st. pr. Kr., odnosno približno Ha C2 i Ha D1 po srednjoeuropskoj kronologiji. Slični ovom obliku su i jednostavni lonci bačvastog oblika s jezičastim ručkama i blago izvijenim rubom koji se datiraju u fazu IIb (Čović 1987: 245), odnosno u kasniji dio Ha D1.

Na kaptolskoj gradini susrećemo i nekoliko oblika s neposrednim analogijama u repertoaru faze IIa Donje Doline. Tu su prvenstveno jednostavne plitke zdjele s uvučenim rubom, različite veličine i fature, koje se pojavljuju u mnogobrojnim varijantama osnovnog oblika (*T. 8: 7-9*), kakve smo već susretali i na Gložđu. S druge strane, bikonične zdjele s izvijenim obodom, iznutra ukrašene kaneliranim motivima koji dosežu sam rub posude, su veoma specifičan oblik (*T. 9: 1-4*).

Zanimljivo je spomenuti da među keramičkim materijalom prikupljenim na kaptolskom naselju, nalazimo i nekoliko ulomaka koji su motivima i oblikom gotovo identični zdjeli spomenutog tipa pronađenoj u grobu 14, na I. gredi Nikole Šokića u Donjoj Dolini (*T. 9: 5*) (Truhelka 1904: T. 63: 1).

Također na položaju Lisičja jazbina, na kaptolskoj gradini, zabilježeni su i oblici karakteristični za fazu IIb Donje Doline. Osim već spomenutih lonaca s izvijenim rubom i kanelurama na vratu i trbuhu, ovdje nalazimo i izrazito narebrene ulomke (*T. 11: 1*) koji bi mogli pripadati trbušastim vrčevima (*T. 11: 2*) poput onih iz grobova 19 i 38 na gredi Mate Petrovića mlađeg (Truhelka 1904: T. 44: 25; Z. Marić 1964: T. 12: 10) ili izrazito narebrenim šalicama s podignutom drškom na kojoj ponekad nalazimo bikovske glavice ili rogolike ili čepaste izdanke (Čović 1987: T. 26: 19).

Općenito šalice ili zdjelice s rogolikim izdancima ili bikovskim glavama na visokoj ručki pojavljuju se u nekropolama i naseljima na širem istočnoalpskom i zapadnopanonskom prostoru, u 5. i 4. st. pr. Kr. (Marić 1964: 39-40, T. 12: 8, 10-11; Čović 1987: 277). Njihovo porijeklo je vjerojatno negdje na italskom prostoru, međutim tijekom mlađe faze starijeg željeznog doba pojavljuju se gotovo isključivo na prostoru zapadne Panonije i istočnih Alpa. J. Dular vidi njihovo porijeklo u dolenskim keramičkim oblicima, pa bolje izradene primjerke poput onih iz Sanskog Mosta (*T. 11: 4-5*) smatra importom s ovog prostora (Dular 1982: 143-144). N. Majnarić-Pandžić pri analizi keramičkih oblika s gradine na Klincu kod Petrinje i Pogorelcu kod Siska ističe postojanje lokalne proizvodnje, ali sklona je tehnički zahtjevnije primjerke koji imaju analogije u Dolenjskoj pripisati importu (Majnarić-Pandžić 1986: 34-35). Osim već spomenutih primjeraka iz Sanskog Mosta (Fiala 1899: Sl. 23, 60, 63, 193), takve posude nalazimo i u Donjoj Dolini (*T. 10: 4-6*) (Marić 1964: T. 12: 8, 10), i na oba lokaliteta ih datiramo također u 5. i 4. st. pr. Kr. Primjere takvih i sličnih oblika susrećemo i dalje na sjeveroistoku i to na dva izuzetno važna groblja tog razdoblja u Szentlörincu i Beremendu (Jerem 1968: 189, T. 43; Jerem 1972: 83, T. 19/3). Ti nalazi samo potvrđuju snažnu komunikaciju između halštatskih središta na zapadu i na istoku i u najmlađem razdoblju starijeg željeznog doba. Čini se da se takve posude pojavljuju samo u doista jakim središtima mlađeg halštata na relativno širokom području. Kako svi spomenuti centri imaju dobro razvijenu vlastitu keramičku produkciju, izgleda da pitanja vezana uz porijeklo ovih posuda zahvaćaju daleko složenije razine koncepata imitacije i importa. Spomenuti izdanci na ručkama variraju od jasno prepoznatljivih životinjskih glavica do posve shematiziranih roščića ili čepića. Je li riječ o kronološkom pomaku, lokalnoj percepciji stranih oblika ili možda tek različitim izrazu sličnog koncepta, za sada nije moguće definitivno utvrditi. Posebno je zanimljivo da se na kaptolskoj gradini pojavilo nekoliko ulomaka posuda s rogolikim izdancima na ručkama (*T. 10: 1-3*) koje su najsličnije posudi iz groba 1 na I.

gredi Nikole Šokića (Marić 1964: T. 12: 8). Ukoliko prihvatimo dosadašnje kronološke spoznaje to bi značilo da na kaptolskoj gradini imamo kvalitetan materijal koji pripada Ha D3 razdoblju, odnosno horizontu certoških fibula, dakle nakon pretpostavljenog kraja života grupe Martijanec-Kaptol i samog naselja u Kaptolu. Međutim, i ti ulomci dolaze s mikrolokacije Lisičja jazbina na samoj gradini, što znači da je, na žalost, riječ o slučajnim nalazima van stratigrafskog konteksta. Unatoč tomu, sve navedeno daje naslutiti da će stratigrafska slika budućih istraživanja na kaptolskom naselju biti od iznimne važnosti za shvaćanje kronoloških odnosa i komunikacijske mreže starijeg željeznog doba na prostoru Panonije i istočnih Alpa, ali i na širem području Podunavlja i Balkana.

Posebno je važno da opisana skupina keramičkih oblika ukazuje i na veze s prostorom istočno od Požeške kotline i Donje Doline. Spomenute veze s jakim kulturnim središtima Podunavlja do sada smo pratili temeljem distribucije metalnih nalaza (igala, bruseva, fibula), ali i keramička građa tog prostora pokazuje određene sličnosti sa zapadnim pojavama. To se posebno odnosi na najmlađu, treću fazu bosutske kulture, odnosno na horizont kanelirane keramike. Osim široko raširenih oblika poput jednostavnih zvonastih i bačvastih lonaca s jezičastim ručkama, nalazimo i specifične i prepoznatljive oblike kao što je trbušasti vrč s nalazišta Selište kod Farkaždina (Medović 1978: T. 108: 10) s naglašenim okomitim rebrima (*T. II: 3*) koji odgovara primjercima iz Donje Doline i ulomcima iz Kaptola. Ne treba zaboraviti niti prijenosne peći koje nalikuju onima iz Donje Doline (Medović 1978: 52). Na naselju Gradina na Bosutu nalazimo i lonac s izvijenim rubom koji na vratu ima horizontalne kanelure praćene jednim nizom točaka (Popović 1981: T. 23: 2), oblik o kojem je već bilo riječi (*T. 6: 4*). Da nije riječ o pojavi koja se odnosi samo na kasnu fazu starijeg željeznog doba, svjedoče i stariji oblici poput zdjela izvučenog oboda, iznutra ukrašenih kaneliranjem koje nalazimo na istom naselju. Tako uz već spominjani ulomak dna pronađen u Kaptolu i njegovu neposrednu analogiju u Donjoj Dolini, i ovdje susrećemo gotovo identičan primjerak (Popović 1981: T. 32: 2, T. 49: 11).

Keramika bosutske kulture tijekom horizonta kanelirane keramike ima i niz analogija u kulturnoj grupi Feridile koja u to vrijeme zauzima Olteniju i Munteniju, a to je upravo i mjesto gdje nalazimo najistočnije nalaze višeglavih igala čije je izvorište upravo Donja Dolina.

Ova komunikacija svakako nije bila jednosmjerna. U literaturi se pojava spirale u repertoaru motiva grupe Martijanec-Kaptol često vezivala za istočne utjecaje s prostora basarabi kompleksa (Dular 1973: 551-556, Karta 2; Siegfried-Weiss 1979), a kao što smo već spomenuli, možda i keramika ukrašena urezivanjem kakvu nalazimo na Gložđu dokumentira utjecaje koji su istim putem dolazili s istoka. Iako urezivanje nalazimo na nekropoli u Sanskom Mostu kao i na širem prostoru

Donje Doline u ranijim razdobljima, tehnika dekoracije i motivi koje nalazimo na Gložđu ipak prije upućuju na istočno porijeklo. Još bliže analogije unutar dekorativne sheme bosutske kulture postoje za ulomke s već spomenutih nalazišta Klasje i Mamutovac oko sela Gradac (Potrebica & Balen 1999: T. 10: 2, 11: 2) u relativnoj blizini Gložđa.

ZAKLJUČAK

Dinamika veza i komunikacija na prostoru koji obuhvaća istočnoalpski krug, južnu Panoniju i Podunavlje bila je daleko intenzivnija nego što se mislilo. Ti kontakti su se svakako odvijali na više razina. Posebno važnu ulogu tu ima širi prostor Posavine koji djeluje kao poveznica između istoka i zapada ali je istovremeno i kontaktna zona između Panonije i alpskog prostora, odnosno halštatskog kulturnog kruga i željeznodobnih kultura Balkana. Dosad se uglavnom naglašavala tranzitna uloga spomenutog prostora. Stoga su svi primjeri originalnijih oblikovnih izraza, poput spominjanih životinjskih plastičnih ukrasa na posudama, i druge snažnije kulturne pojave bile pripisivane importu iz poznatih kulturnih središta Podunavlja ili istočnih Alpa (Dular 1982: 142-144). Kulturni krug Donje Doline daje naslutiti da je ta uloga bila daleko složenija. Središta smještena uz posavsku transverzalu svakako su bila nositelji kulturnog transfera, međutim detaljnija analiza pokazuje da su se u tim središtima odvijali i transformacijski procesi koji su svakako utjecali na izraz i produkciju pojedinih elemenata autohtone materijalne i duhovne kulture. Iako je to najvidljivije u Donjoj Dolini ne treba odbaciti ni mogućnost da je naša slika kulturne periferije, koju tijekom starijeg željeznog doba pokazuje prostor oko Kupe i Save, jednostavno odraz slabe istraženosti što se posebno odnosi na naselja poput strateški veoma važnih gradina na Klincu kod Petrinje i Pogorelcu u Sisku (Majnarić-Pandžić 1986). Upravo ta dva naselja ukazuju da bi spomenuti prostor zapravo mogao biti veoma važna nedostajuća karika u potpunom sagledavanju složenog međuodnosa kulturnih pojava sjeverne Bosne i istočnog alpskog prostora u razdoblju od kasnog brončanog pa sve do kraja starijeg željeznog doba. Na to upućuju i znakoviti slučajni nalazi poput već spomenute čunaste fibule s poprečnim mrežastim trakama na luku.

Požeška kotlina i Donja Dolina zauzimaju središnji dio spomenute transverzale i vjerojatno imaju veoma važnu ulogu u prijenosu i transformaciji kulturnih impulsa i elemenata materijalne kulture. Karakter i intenzitet veza između ta dva prostora od ključne su važnosti za razumijevanje komunikacijske dinamike na mnogo široj razini, pa smo im stoga u ovom radu posvetili nešto više prostora. Keramički materijal nedavno otkriven na kaptolskoj gradini i na nalazištu Gložđe je unatoč nedostatku odgovarajućeg stratigrafskog konteksta pokazao da su veze Požeške kotline s Donjom Dolinom bile uže i kompleksnije nego što je to sugerirao materijal iz kaptolske nekropole pod tumulima. Njihova

povezanost je najbolje dokumentirana u razdoblju Ha C2 i Ha D1, odnosno u vrijeme reprezentativnih grobova kaptolske nekropole na Čemernici. Upravo u tom razdoblju ideje i materijal koji dolaze s balkanskog prostora dosežu Posavinu preko Donje Doline i priključuju se intenzivnom komunikacijskom protoku između istoka i zapada. To je dokumentirano vezama s glasišačkom kulturom, ali i pojavom luksuznog grčkog importa, prvenstveno u vidu defanzivnog oružja. Izvan Donje Doline, kulturni utjecaji s Balkana najvidljiviji su u Požeškoj kotlini koja je ujedno i najsjevernija točka koju ti utjecaji dosežu. Veze između ova dva središta otvaraju i raspravu o nekim kronološkim pitanjima, pogotovo onima vezanim uz kraj života halštatske grupe Martijanec-Kaptol i samog naselja na Kaptolu koji se do sada smještao na kraj razdoblja Ha D1, odnosno u polovicu 6. st. pr. Kr. Naime, ukoliko kronološke odrednice pojedinih oblika Donje Doline pripišemo bliskim analogijama u keramičkom repertoaru Požeške kotline, dobit ćemo vrijeme 5. i 4. stoljeća prije Krista što se ne slaže s ustanovljenom kronološkom shemom ovog prostora. To je izuzetno važno ako imamo u vidu veze između Požeške kotline i Donje Doline tijekom ranog latena na koje je jasno ukazala N. Majnarić-Pandžić na primjeru pločastih fibula tipa Sanski Most pronađenih u ranolatenskom grobu iz Velike (Majnarić-Pandžić 1996: 37, Sl. 2; Sokač-Štimac 1984a). Posebno je zanimljiv nedavni pronalazak

keramičkog privjeska (amuleta?) u kontekstu stambenog objekta i latenske keramike na najvišem dijelu kaptolske gradine (*T. II: 6*), jer jedinu i identičnu analogiju za taj predmet nalazimo u Donjoj Dolini, u grobu 10 na gredi Stipe Jakarića (*T. II: 7*) (Truhelka 1904: T. 54: 21) kojeg upravo pločaste fibule tipa Sanski Most također datiraju u rani laten. Možda ovi nalazi daju naslutiti postojanje određenog kontinuiteta života na kaptolskoj gradini i tijekom posljednje faze mladog halštata i ranog latena. Na žalost, tek nastavak sustavnog istraživanja i nekropole i gradine, pružit će nam relevantne stratigrafske podatke neophodne za adekvatno razumijevanje ovih izuzetno važnih pojava.

Općenito, pokazalo se da sustavno sagledavanje bilo kakvih složenijih kulturnih pojava na širem prostoru zahtjeva komplementarni pristup istraživanju nekropola i naselja određene zajednice. U tom smislu nam se "kronična" neistraženost naselja na našem prostoru pokazuje kao veliki hendikep. Stoga smatramo da dalja sustavna istraživanja ovog prostora trebaju ići u tom smjeru. Upravo je takav pristup u radu na svojim znanstvenim projektima proteklih desetljeća prakticirala prof. dr. Nives Majnarić-Pandžić, a to je istraživanjem, ali i interpretacijom obuhvatiti i međusobno povezati nekropole i naselja s njihovom infrastrukturom kako bismo u potpunosti shvatili životnu i kulturnu dinamiku određene prapovijesne zajednice. Jedino bi se takvim pristupom mogli rasvijetliti neki od problema na koje ovaj rad ukazuje.

POPIS KRATICA

AAH	- Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae Akadémiai Kiadó, Budimpešta.	Godišnjak CBI	- Godišnjak Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo.
AKS	- Arheološki katalogi Slovenije, Ljubljana.	GZM	- Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo
ARR	- Arheološki radovi i rasprave, Zagreb	HisAnt	- Histria Antiqua, Pula.
AÉ	- Archaeologia Értésítő, Akadémiai Kiadó, Budapest	Izdanja HAD-a	- Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
AP	- Arheološki pregled, Beograd - Ljubljana	KatMon	- Katalogi in monografije. Narodni muzej Ljubljana, Ljubljana
ArchÉrt	- Archaeologiai Értésítő, Budimpešta.	MAS	- Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra.
AV	- Arheološki vestnik. Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Ljubljana	MittArchInst Beih.-	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budimpešta.
BARIntSer	- British Archaeological Reports - International Series, Archaeopress, Oxford.	MSVF	- Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte, Marburg.
DissMonB	- Dissertationes et Monographiae, Beograd	Obavijesti HAD-a	- Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva, Zagreb
Zlatna dolina	- Godišnjak Požeštine Zlatna dolina, Požega	OA	- Opuscula Archeologica, Zagreb.

PBF	- Prähistorische Bronzefunde, München.	VAMZ	- Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, Zagreb
PJZ	- Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo	WMBH	- Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina, Beč.
RGF	- R ö m i s c h - G e r m a n i s c h e Forschungen, Berlin.		

POPIS LITERATURE

- Bouzek 1974 J. Bouzek: Macedonian bronzes: their origins, distribution and relation to other cultural groups of the Early Iron Age, *Památki archeologické* 65, Prag 1974, 278-341
- Čović 1987 B. Čović: Grupa Donja Dolina - Sanski Most. *PJZ* V, Sarajevo 1987, 232-286
- Čović 1987a B. Čović: Glasinačka kultura. *PJZ* V, Sarajevo 1987, 575-643
- Darnay 1908 K. Darnay: Kelta pénzverő es öntőműhely szalacsán somogy megye. *ArchÉrt* 28/1, Budimpešta 1908, 137-148
- Dizdar 1999 M. Dizdar: Željezno doba. U: Vinkovci u svijetu arheologije, Vinkovci 1999, 39-48, 111-121
- Dobiat 1986 C. Dobiat: Die bisherigen Ergebnisse der Ausgrabungen in der Siedlung auf dem Burgstallkogel bei Kleinklein. U: *Hallstatt Kolloquium Veszprém*, *MittArchInst Beih.* 3, Budimpešta 1986, 31-38.
- Dobiat 1990 C. Dobiat: *Der Burgstallkogel bei Kleinklein I. Die Ausgrabungen der Jahre 1982 und 1984*. MSVF 13, Marburg 1990.
- Dular, A. 1991 A. Dular: *Prazgodovinska grobišča v okolici Vinjega vrha nad Belo cerkvijo (Šmarjeta II)*. *KatMon* 26, Ljubljana 1991.
- Dular, J. 1973 J. Dular: Bela krajina v starohalštatskem obdobju. *AV* 24, Ljubljana 1975, 544-591.
- Dular, J. 1982 J. Dular: *Halštatska keramika v Sloveniji*. *Dela* 23, Institut za arheologiju SAZU, Ljubljana 1982.
- Dušek 1974 M. Dušek: Der jungallstattzeitliche Fürstensitz auf dem Molpír bei Smolenice. U: *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, VEDA - Verlag der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Bratislava 1974, 127-150.
- Dušek 1984 M. Dušek: Smolenice-Molpír. *Ein Befestier Fürstensitz der Hallstattzeit*. *MAS* 6, Nitra 1984.
- Fekete 1983 M. Fekete: Fibelherstellung in der frühen Eisenzeit in Transdanubien. *Veröff. Museum Ur- und Frühgeschichte Potsdam* 20, Potsdam 1983, 249 i d.
- Fiala 1895 F. Fiala: Untersuchung prähistorischer Grabhügel auf dem Glasinac. *WMBH* 3, Beč 1895, 3-38.
- Fiala 1899 F. Fiala: Das Flachgräberfeld und die prähistorischer Ansiedlung in Sanski Most, *WMBH* 6, Beč 1899, 62-128, T. II-V..
- Gabrovec 1970 S. Gabrovec: Dvožankaste ločne fibule. *Doprinos k problematiki začetka železne dobe na Balkanu in v jugovzhodnih Alpah*. *Godišnjak CBI* VIII/6, Sarajevo 1970, 5-66.
- Gabrovec 1976 S. Gabrovec: Železnodobna nekropola v Kobaridu, *Goriški letnik* 3, Nova Gorica 1976, 44-64.
- Gallus 1934 S. Gallus: *Die figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall*. *Archaeologia Hungarica* XIII, Budimpešta 1934.
- Glunz 1997 B. E. Glunz: *Studien zu den Fibeln aus dem Gräberfeld von Hallstatt*. *Linzer Archäologische Forschungen* 25, Linz 1997.
- Guštin 1976 M. Guštin: *Libna*. *Posavski muzej Brežice* 3, Ljubljana 1976.
- Henzl 1977 D. Henzl: Prirodna bogatstva Požeške kotline. U: *Požega 1227-1977*, *Požega* 1977, 320-325.
- Jerem 1968 E. Jerem: The Late Iron Age cemetery of Szentlő rinc. *AAH* 20, Budimpešta 1968, 159-208, Pl. XXVII-XXVIII.
- Jerem 1972 E. Jerem: Zur Geschichte der späten Eisenzeit in Transdanubien. *Späteisenzeitliche Grabfunde von Beremend (Komitat Baranya)*. *AAH* 24, Budimpešta 1972, 65-86, Pl. XV-XX.
- Kossack 1959 G. Kossack: *Südbayern während der Hallstattzeit*. *RGF* 24, Berlin 1959.
- Kromer 1959a K. Kromer: *Das Gräberfeld von Hallstatt*. *Firenca* 1959.
- Kromer 1959b K. Kromer: *Brezje*. *Hallstattzeitliche Hügelgräber aus Brezje bei Trebelno*. *AKS* 2, Ljubljana 1959.
- Kromer & Gabrovec 1962 K. Kromer & S. Gabrovec: L'art des situles dans sépultures Hallstattiennes en Slovénie. *Inventaria Archaeologica, Jugoslavija*, Fasc. 5 (Y41-Y46), Bonn 1962.
- Lozuk 1993 J. Lozuk: Arheološka topografija Brodskog Posavlja. *Izdanja HAD-a* 16, Zagreb 1993, 31-38.
- Majnarić-Pandžić 1986 N. Majnarić-Pandžić: Prilog poznavanju kasnog brončanog i starijeg željeznog doba na Kordunu i Baniji. *Izdanja HAD-a* 10, Zagreb 1986, 29-43.
- Majnarić-Pandžić 1996 N. Majnarić-Pandžić: Nekoliko napomena o uvođenju ranolatenskog stila u sjevernu Hrvatsku i Bosnu. *ARR* 12, Zagreb 1996, 31-56.
- Majnarić-Pandžić 2002 N. Majnarić-Pandžić: Multi-headed "Pins" of the Donja Dolina Type Revisited, *Godišnjak CBI XXXII/30*, Sarajevo-Frankfurt am Main-Berlin-Heidelberg 2002, 283-291.
- Mandić 1931 M. Mandić: Prehistorijsko naselje u Sanskom Mostu (izvještaj o nastavljenom otkapanju godine 1929.). *GZM* XLIII, Sarajevo 1931, 1-6.
- Marchesetti 1893 C. Marchesetti: *Scavi nella Necropoli di S. Lucia presso Tolmin*. *Trst* 1893.
- Marić 1964 Z. Marić: Donja Dolina. *GZM* XIX n. s., Sarajevo 1964, 5-128.

- Medović 1978 P. Medović: *Naselja starijeg gvođenog doba u jugoslovenskom Podunavlju*. Pokrajinski Zavod za zaštitu spomenika kulture SAP Vojvodine - Savez Arheoloških društava Jugoslavije, DissMonB XXII, Beograd 1978.
- Modrijan 1968 W. Modrijan: *Frühes Graz, Archäologische Funde aus 4 Jahrtausenden* (katalog izložbe), Schild von Steier, Kleine Schriften 7, Graz 1968.
- Nađ, I. & Nađ, P. 1964 *Katalog arheološke zbirke dr. Imre Freya*. Gradski muzej Sombor, Sombor 1964.
- Parzinger 1988 H. Parzinger: *Chronologie der Späthallstatt- und Frühlatène-Zeit. Studien zu Fundgruppen zwischen Mosel und Save*. VCH Acta humaniora, Weinheim 1988.
- Patek 1968 E. Patek: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Akadémiai Kiadó, Budimpešta 1968.
- Popović 1981 D. Popović: *Keramika starijeg gvođenog doba u Sremu*. Savez arheoloških društava Jugoslavije - Zavod za zaštitu spomenika kulture Sremska Mitrovica, Fontes Archaeologiae Iugoslaviae IV, Beograd 1981.
- Potreblica 1998 H. Potreblica: Some Remarks on the Contacts Between the Greek and the Hallstatt Culture Considering the Area of the Northern Croatia in the Early Iron Age. U: Pearce, M. & Tosi, M. (Eds.), *Papers from the 3rd Annual Meeting of EAA at Ravenna 1997, Volume 1: Pre- and Protohistory*, BARIntSer 717, Oxford 1998, 241-249.
- Potreblica 2000 H. Potreblica: Požeška kotlina - prapovijesna mikroregija na razmeđu Panonije, Balkana i alpskog svijeta (magistarski rad), neobjavljeno.
- Potreblica 2001 H. Potreblica: Some aspects of the warrior concept in the Eastern Hallstatt Circle. *Prehistoria* 2000 1/2001, Forli 2001, 62-81.
- Potreblica 2002 H. Potreblica: Istraživanje nekropole pod tumulima iz starijega željeznog doba na nalazištu Gradci kod sela Kaptol (sezona 2001.). *OA* 26, Zagreb 2002, 331-339.
- Potreblica 2004 H. Potreblica: Prostorne odrednice prapovijesnih naselja, *HisAnt* 11, Pula 2004 (u tisku).
- Potreblica & Balen 1999 H. Potreblica & J. Balen: Prapovijesni nalazi iz Požeške kotline u Arheološkom muzeju u Zagrebu, *Zlatna dolina V*, Požega 1999, 7-61.
- Potreblica & Bezić 2002 H. Potreblica & M. Bezić: Istraživanje nekropole iz starijeg željeznog doba na lokalitetu Gradci iznad mjesta Kaptola kod Požege. *Obavijesti HAD-a 2/XXXIV*, Zagreb 2002, 48-50.
- Potreblica & Dizdar 2002 H. Potreblica & M. Dizdar: Prilog poznavanju naseljenosti Vinkovaca i okolice u starijem željeznom dobu. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19, Zagreb 2002, 79-99
- Riđanović 1977 J. Riđanović: Prirodna podloga Slavonske Požege u okviru Požeške kotline. U: *Požega 1227-1977*, Požega 1977, 7-15.
- Říhový 1993 J. Říhový: *Die Fibeln in Mähren*. PBF XIV/9, München 1993.
- Siegfried-Weiss 1979 A. Siegfried-Weiss: Der Ostalpenraum in der Hallstattzeit und seine Beziehungen zum Mittelmeergebiet. *Hamburger Beiträge zur Archäologie* 6, Hamburg 1979.
- Sokač-Štimac 1984a D. Sokač-Štimac: Prilog arheološkoj topografiji Požeške kotline u svjetlu iskopavanja 1980. godine. *Izdanja HAD-a 9*, Zagreb 1984, 129-142.
- Sokač-Štimac 1984b D. Sokač-Štimac: Arheološka iskapanja u Požeškoj kotlini. U: Čalić, D. & Berber, Đ. (ur.), *Četvrti znanstveni sabor Slavonije i Baranje, Svezak 1, JAZU, Zavod za znanstveni rad Osijek, Osijek 1984*, 116-137.
- Stare F. 1955 F. Stare: *Vače*. AKS 1, Ljubljana 1955.
- Stare V. 1960-1961 V. Stare: Prazgodovinske Malence. *AV XI-XII*, Ljubljana 1960-1961, 50-87.
- Stare V. 1962-1963 V. Stare: Prazgodovinske Gomile iz Rovišča. *AV XIII-XIV*, Ljubljana 1962-1963, 435-467.
- Stare V. 1973 V. Stare: *Prazgodovina Šmarjete*. KatMon 10, Ljubljana 1973.
- Stare V. 1977 V. Stare: Časovna opredelitev čolničastih fibul iz Šmarjete. *AV XXVII*, Ljubljana 1977, 97-119.
- Takšić 1974 A. Takšić: Pregled geologije slavonskog gorja. *Požeški zbornik IV*, Požega 1974, 155-174.
- Teržan 1990 B. Teržan: *The Early Iron Age in Slovenian Styria*. KatMon 25, Ljubljana 1990.
- Teržan & Lo Schiavo & Trampuž Orel 1984-1985 B. Teržan & F. Lo Schiavo & N. Trampuž Orel: *Most na Soči (S. Lucia) II*. KatMon 23, Ljubljana 1984-1985.
- Truhelka 1901 J. Truhelka: Rezultati prehistoričkog istraživanja u Bosni-Hercegovini. (Tečajem godine 1900.). *GZM XIII*, Sarajevo 1901, 1-29.
- Truhelka & Woldřich & Maly 1904 Ć. Truhelka & J.N. Woldřich & K. Maly: Der vorgeschichtliche Pfahlban im Savebette bei Donja Dolina (Bezirk Bosnisch-Gradiška). Bericht über die Ausgrabungen bis 1904. *WMBH* 9, Beč 1904, 3-170.
- Vejvoda & Drechsler 1961 V. Vejvoda & R. Drechsler: Gradac, Slavonska Požega. *AP* 3, Beograd 1961, 55-57.
- Vejvoda & Mirnik 1971 V. Vejvoda & I. Mirnik: Istraživanja prehistorijskih tumula u: Kaptolu kraj Slavonske Požege. *VAMZ V*, Zagreb 1971, 183-210.
- Vejvoda & Mirnik 1975 V. Vejvoda & I. Mirnik: Halštatski kneževski grobovi iz Kaptola kod Slavonske Požege. *AV XXIV*, Ljubljana 1975, 592-610.
- Vejvoda & Šmic 1977 V. Vejvoda & J. Šmic: Arheološki podaci Požeške kotline. U: *Požega 1227-1977*. Požega 1977, 84-94.
- Vidović 1984 J. Vidović: Arheološka istraživanja u Goričanu 1983. godine. *Muzejski vjesnik, Glasilo Muzejskog društva sjeverozapadne Hrvatske* 7, Čakovec 1984, 88-97.
- Vinski-Gasparini 1973 K. Vinski-Gasparini: *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj*, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet Zadar, Zadar 1973.

Vinski-Gasparini 1987
Wells 1981

K. Vinski-Gasparini: Grupa Martijanec-Kaptol. *PJZ V*, Sarajevo 1987, 182-231.
P. S. Wells: The Emergence of an Iron Age Economy. The Mecklenburg Grave Groups from Hallstatt and Stična. Mecklenburg Collection, Part III. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology & Harvard University, Cambridge, Massachusetts 1981.

SUMMARY

THE POŽEGA VALLEY AND DONJA DOLINA IN COMMUNICATION NETWORK OF THE EARLY IRON AGE

Key words: Kaptol, Donja Dolina, Hallstatt, boat-shaped fibula, Eastern Alps, Danubian area, Balkans

Interrelations and communication between the Eastern Alps, southern Pannonia and the Danubian area were much more intensive and dynamic than it was thought before. The broad area along the river Sava played an important role in that multilevel communication. It acted as a link between the East and the West, but it was also a contact zone between Pannonia and the Alpine area, as well as between the Hallstatt cultural circle and the Iron Age cultures of Balkans. So far this area has been mostly perceived as a transit zone. That is why all more original expressions of the material culture, such as previously mentioned zoomorphic plastic decoration on pottery vessels, as well as other clearly defined cultural phenomena were attributed to import from the well-known cultural centres in the Danubian Valley or Eastern Alps (Dular 1982: 142-144). The culture of Donje Doline suggest much more complex role that this area played in the prehistoric communication network. The centres located along the route that mostly followed the Sava Valley were by all means involved in process of cultural transfer. However, detailed analysis reveals also transformational processes that influenced the artistic expression and production of certain elements of autochthonous material and spiritual culture. Such processes are the most visible on the example of Donja Dolina. However, we should not discard the possibility that the area around the rivers Kupa and Sava display the image of cultural periphery simply because poor level of research, especially regarding settlements. For example, strategically very important hillforts at Klinac near Petrinja and Pogorelac in Sisak (Majnarić-Pandžić 1986) indicate that this area could be very important missing link for full insight in complex interrelations of cultural phenomena in Northern Bosnia and Eastern Alps in the period from the Late Bronze Age to the end of the Early Iron Age. That thesis is supported by many important chance finds, like the type of the boat-shaped fibula with bow decorated with web-like horizontal stripes.

The Požega Valley and Donja Dolina are located in the central part of previously mentioned transversal route, and probably have very important role in transfer and transformation of cultural impulses and elements of the material culture. The character and intensity of connections between these two centres are of the crucial importance for understanding of the communication dynamics on a much wider scale. Despite the lack of stratigraphic context, the

pottery recently discovered on the Kaptol hillfort and on the site Gložde clearly shows that contacts between the Požega Valley and Donja Dolina were far more intensive and complex than it was previously suggested by the material discovered under grave mounds at Kaptol necropolis. The period of the most intensive contacts corresponds to the richest graves on the Kaptol necropolis which date back to periods Ha C2 and Ha D1 of the Central European chronological scheme. That is also the time when ideas and material culture from Balkans reach the Sava Valley and join the intensive east-west communication through Donja Dolina. Beside material contacts with the Glasinac Culture it is also manifested through the luxurious Greek import, especially sets of defence weapons. Outside Donja Dolina, the cultural influence from Balkans is the most visible in the Požega Valley which is also the northernmost point reached by those influences. The contacts between these two centres also raise some chronological issues and the most important are those connected with the end of the Martijanec-Kaptol cultural group as well as the end of occupation of the Kaptol settlement which have both been dated at the end of Ha D1 period, i.e. the mid 6th century BC. Namely, if we attribute chronological determination of certain pottery forms from Donja Dolina to close analogies in the pottery repertoire of the Požega Valley, we will get the 5th-4th century BC which does not correspond to the established chronological scheme of this area. The Early La Tène relations between the Požega Valley and Donje Doline are also extremely important. N. Majnarić-Pandžić used the fibulae of the Sanski Most type discovered in the Early La Tène grave from Velika to discuss those relations. (Majnarić-Pandžić 1996: 37, Sl. 2; Sokač-Štimac 1984a). The recent discovery of a pottery pendant (amulet?) (*T. II: 6*) and the Early La Tène pottery in the context of a house on the highest point of the Kaptol hillfort is very important contribution to full understanding of chronological and conceptual character of that intercultural communication, because the identical object was discovered at Donjoj Dolini, in the grave 10 at the field of Stipe Jakarić (*T. II 7*) (Truhelka 1904: T. 54: 21). That grave is dated into the Early La Tène period by the fibulae of the Sanski Most type which we also find in the Požega Valley, in the grave from Velika. Perhaps these finds suggest certain continuity of life on the Kaptol hillfort even during the last phase of the Late Hallstatt and the Early La Tène period. However, only future systematic and simultaneous research of both settlement and necropolis will provide stratigraphic data necessary for better understanding of these extremely important phenomena.

The systematic approach to any complex cultural phenomena present in wide area demands complementary research into necropolises and settlements of certain community. That is why the "chronical" lack of excavated settlements in previously discussed area proves to be a great handicap. Based on all that, our opinion is that full

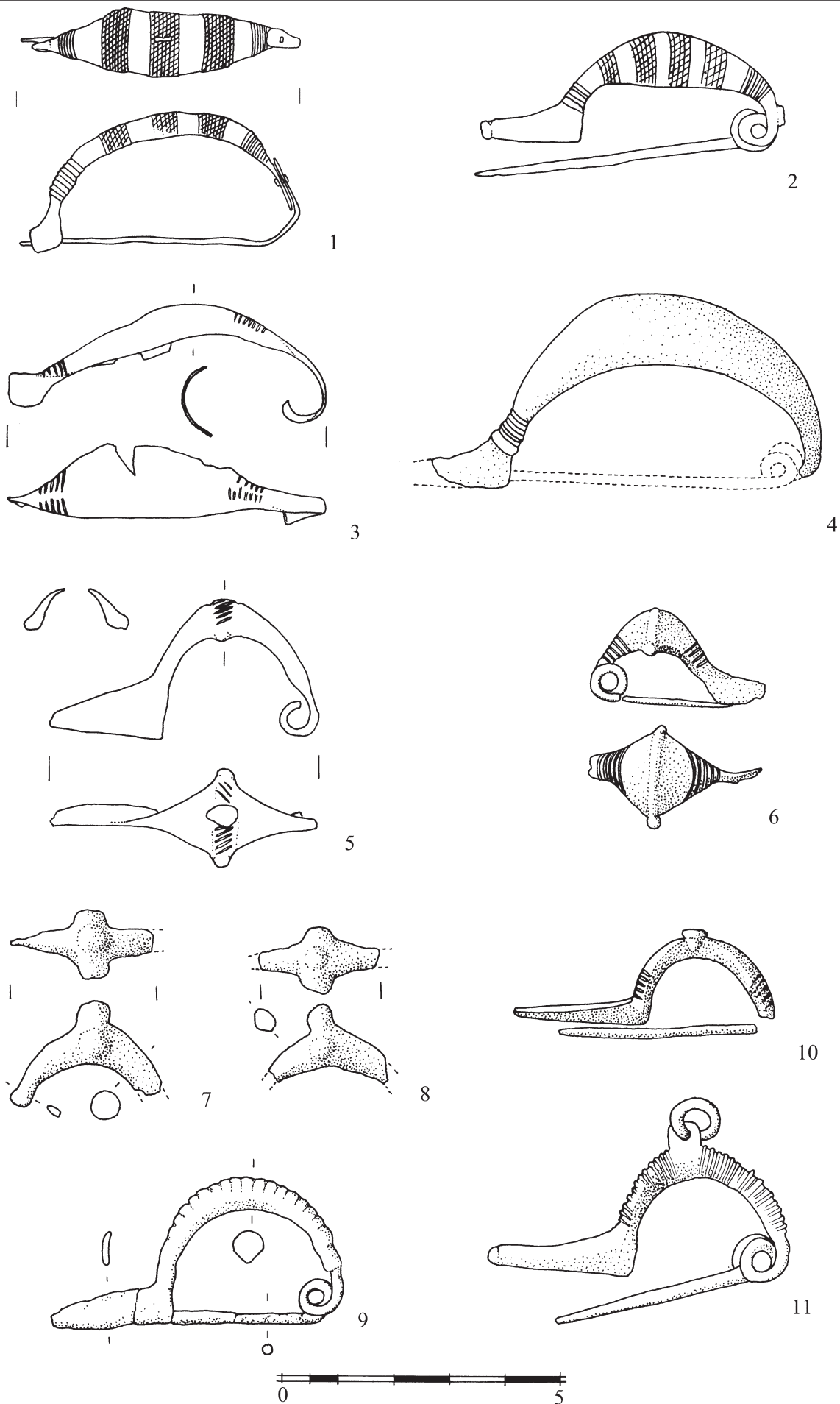
comprehension of life and cultural dynamics of a certain prehistoric community could only be achieved by future systematic exploration of this area, as well as interpretation of acquired data, that would include and relate both necropolises and settlements. This is the only way to solve some of the problems raised in this paper.

Translated by author

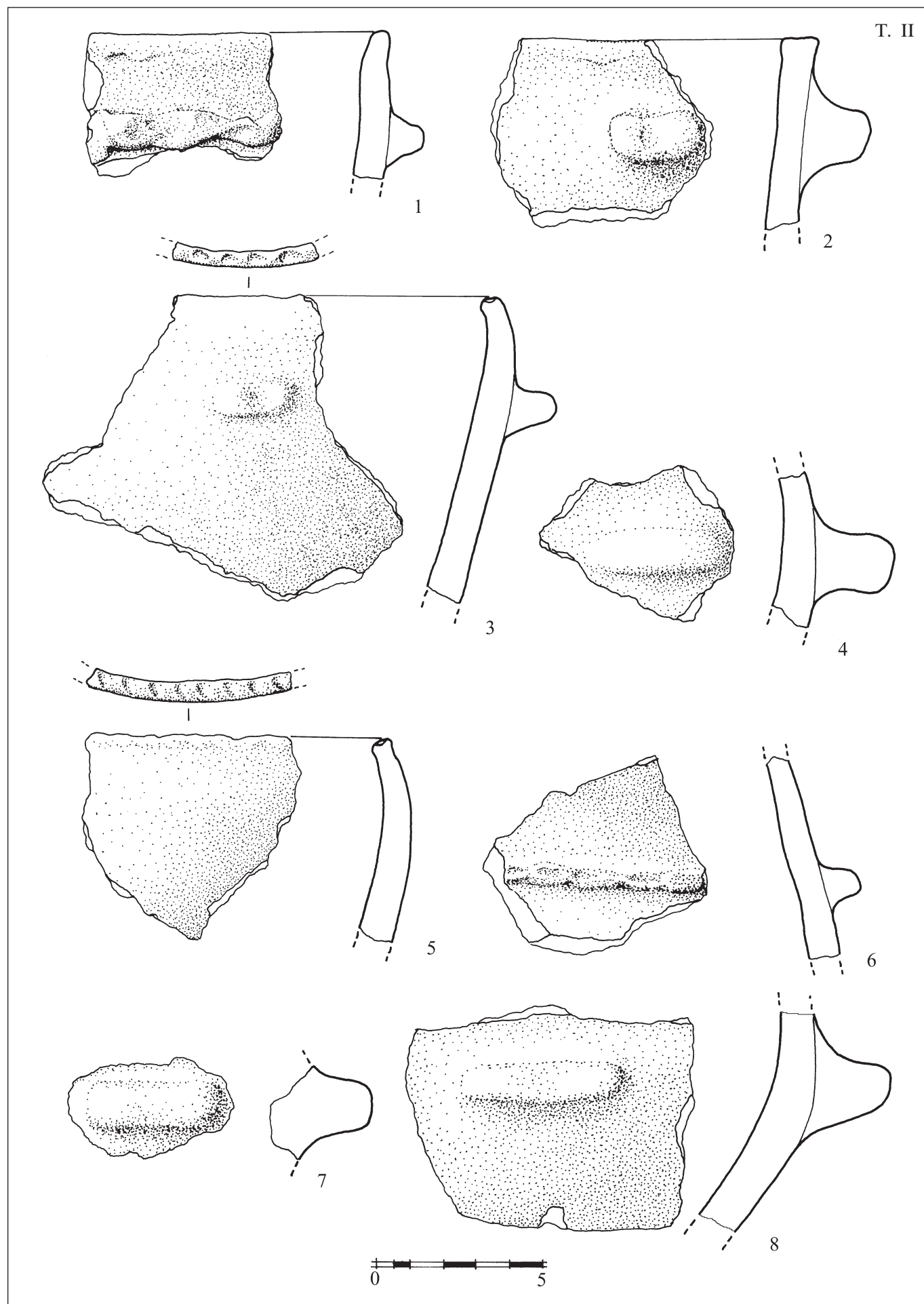
POTPISI POD TABLE CRTEŽA:

- T. 1 1: Bilač; 2, 4, 10-11: Donja Dolina; 3, 5: Orolik; 6: Goričan; 7-9: Kaptol (sve 1:1)*
T. 2 1-8: Gložde (sve 1:1,5)
T. 3 1-3: Gložde (1-2 = 1:1,5; 3 = 1:2)
T. 4 1-7: Gložde (sve 1:1,5)
T. 5 1-7: Gložde (sve 1:1,5)
T. 6 1-2: Gložde; 3, 5: Donja Dolina; 4: Farkaždin, Selište (1, 2, 4 = 1:3; 3 = 1:5; 5 = 1:4)
T. 7 1-6: Gložde; 7-8: Gradac kod Pleternice (sve 1:1,5)
T. 8 1, 7-9: Lisičje jame, Kaptol-Gradci; 2-3, 5: Kaptol-Čemernica; 4, 6: Donja Dolina (1-4 = 1:1; 5-9 = 1:1,5)
T. 9 1-4: Lisičje jame, Kaptol-Gradci; 5-6: Donja Dolina (1-4 = 1:1,5; 5-6: 1:3)
T. 10 1-3: Lisičje jame, Kaptol-Gradci; 4-6: Donja Dolina (1-3 = 1:1,5; 4-6 = 1:2)
T. 11 1: Lisičje jame, Kaptol-Gradci; 2, 7: Donja Dolina; 3: Vašica, Gradina na Bosutu; 4-5: Sanski Most; 6: Kaptol-Gradci (1, 6-7 = 1:1,5; 2 = 1:4; 3 = 1:2; 4-5 = ?; 6-7: 1:1,5)

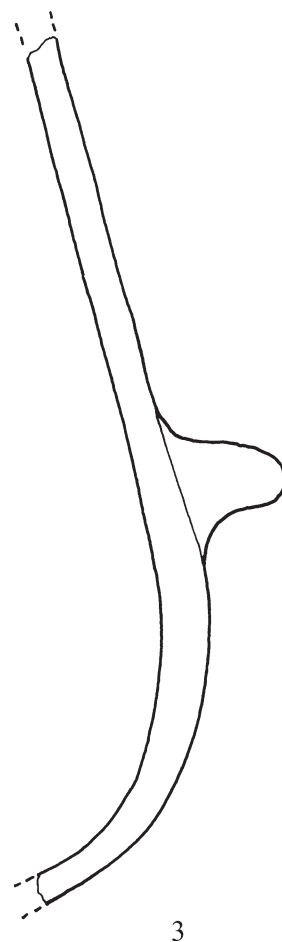
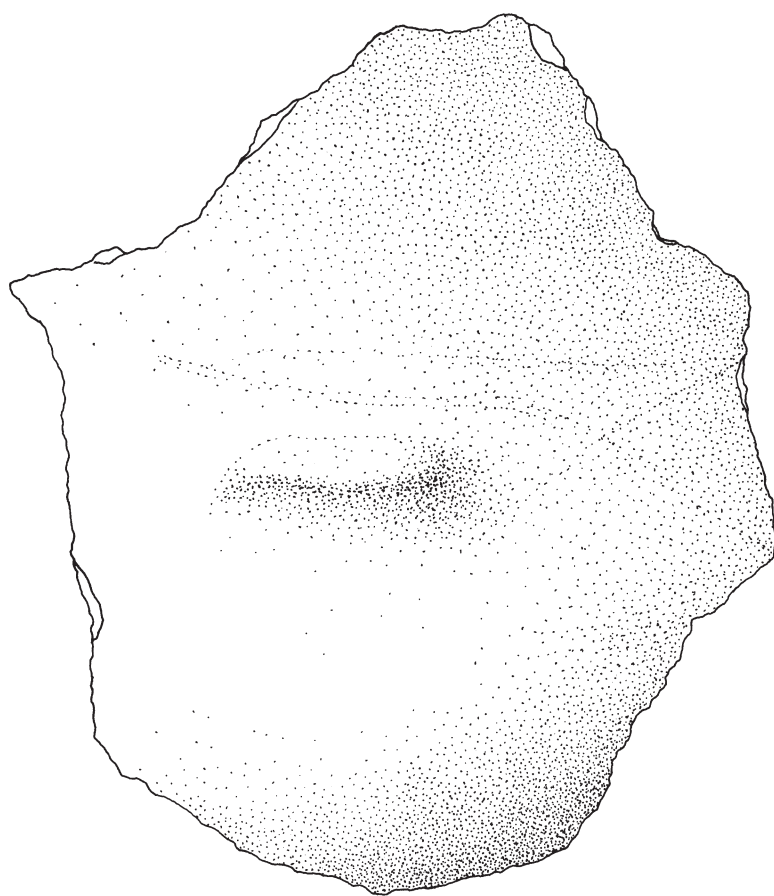
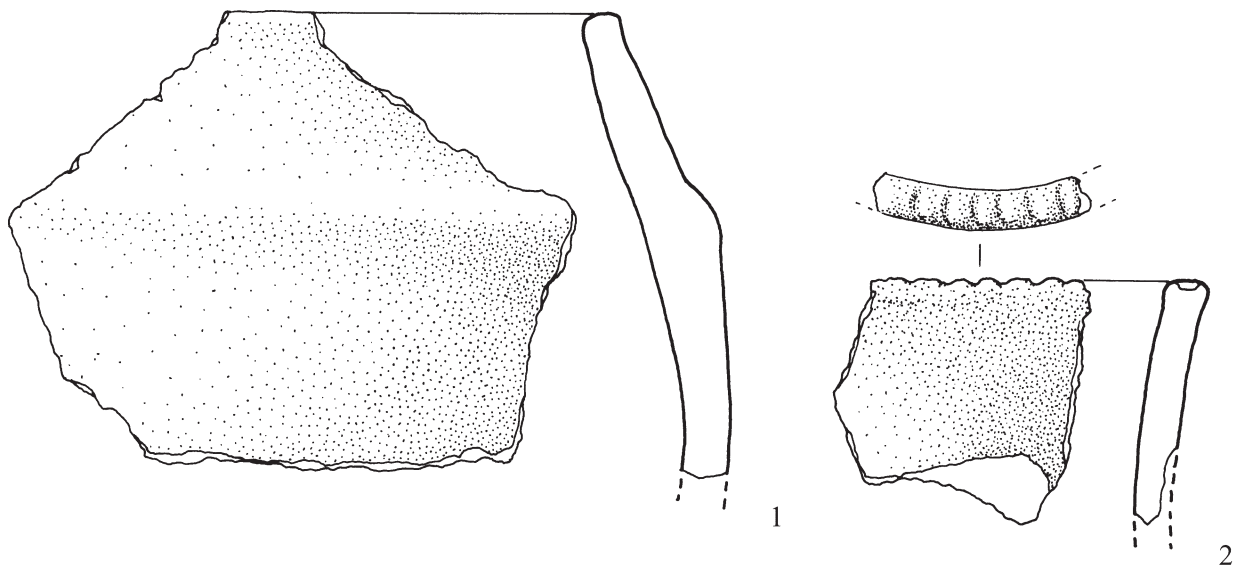
T. I

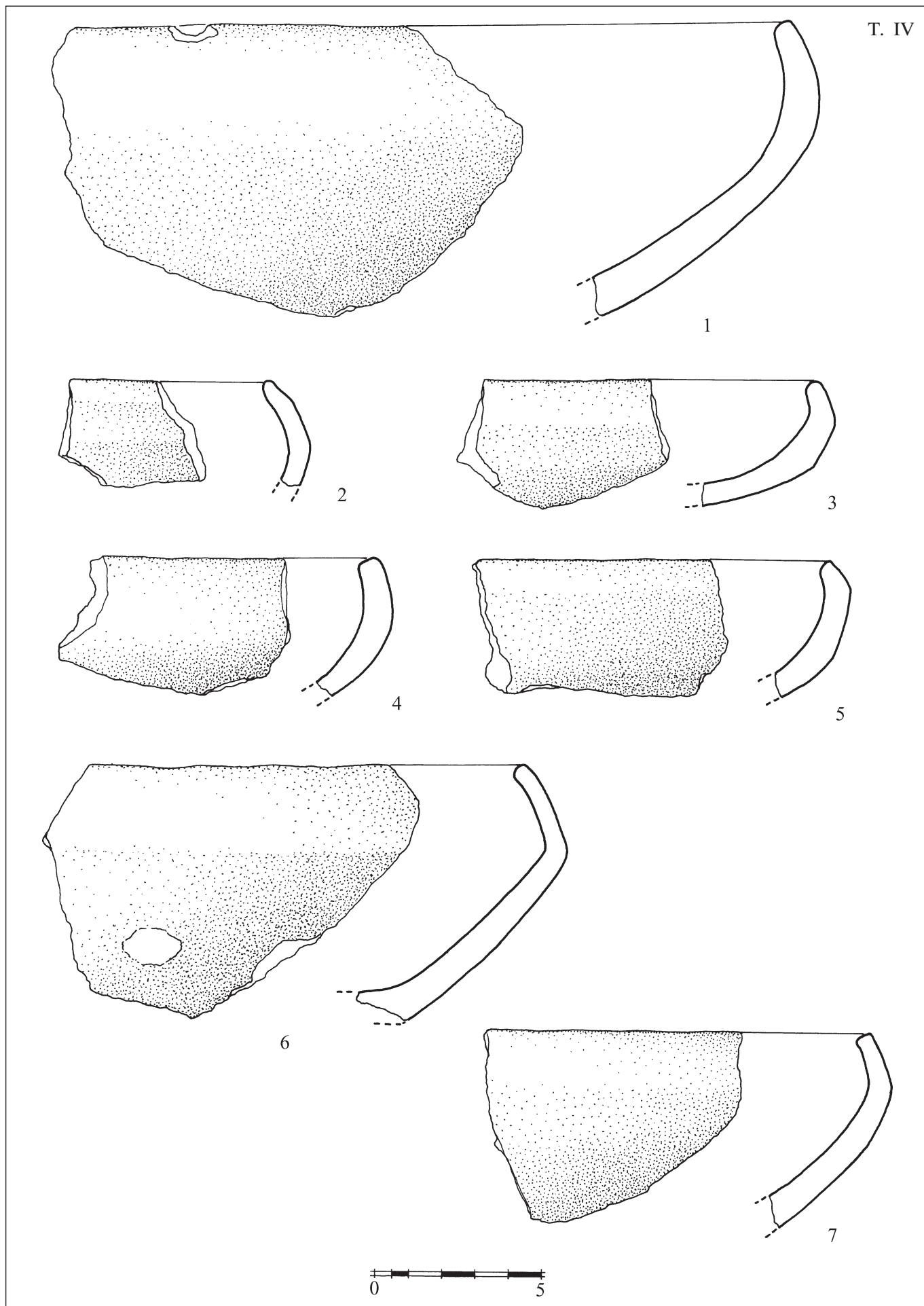

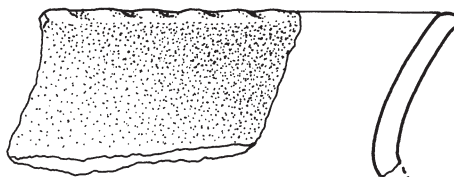
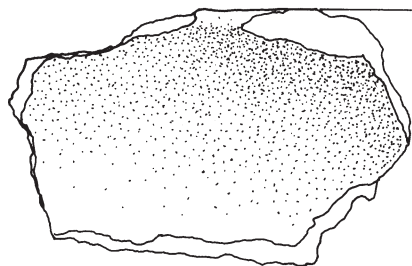
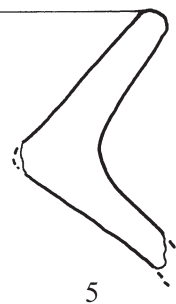
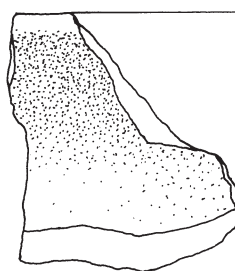
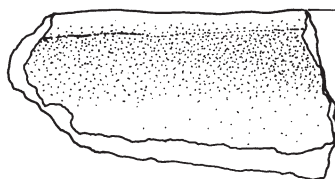
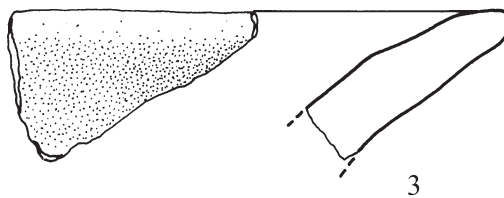
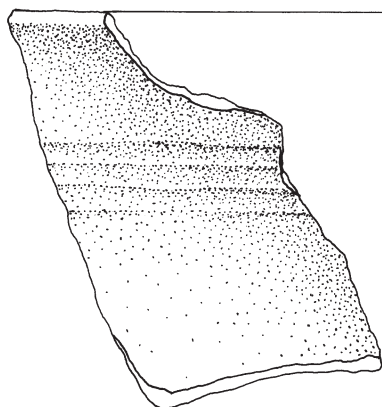
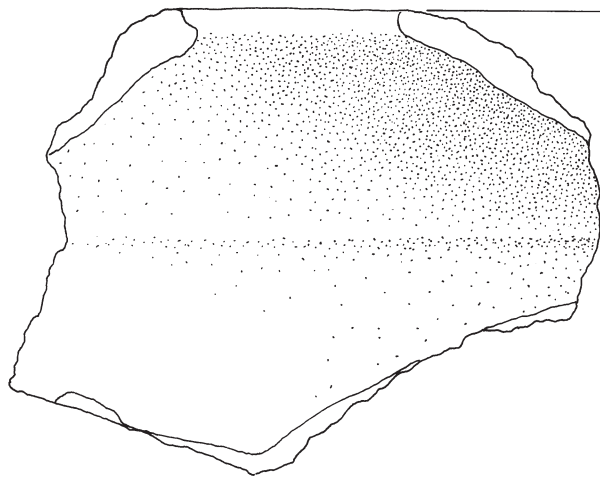

T. III

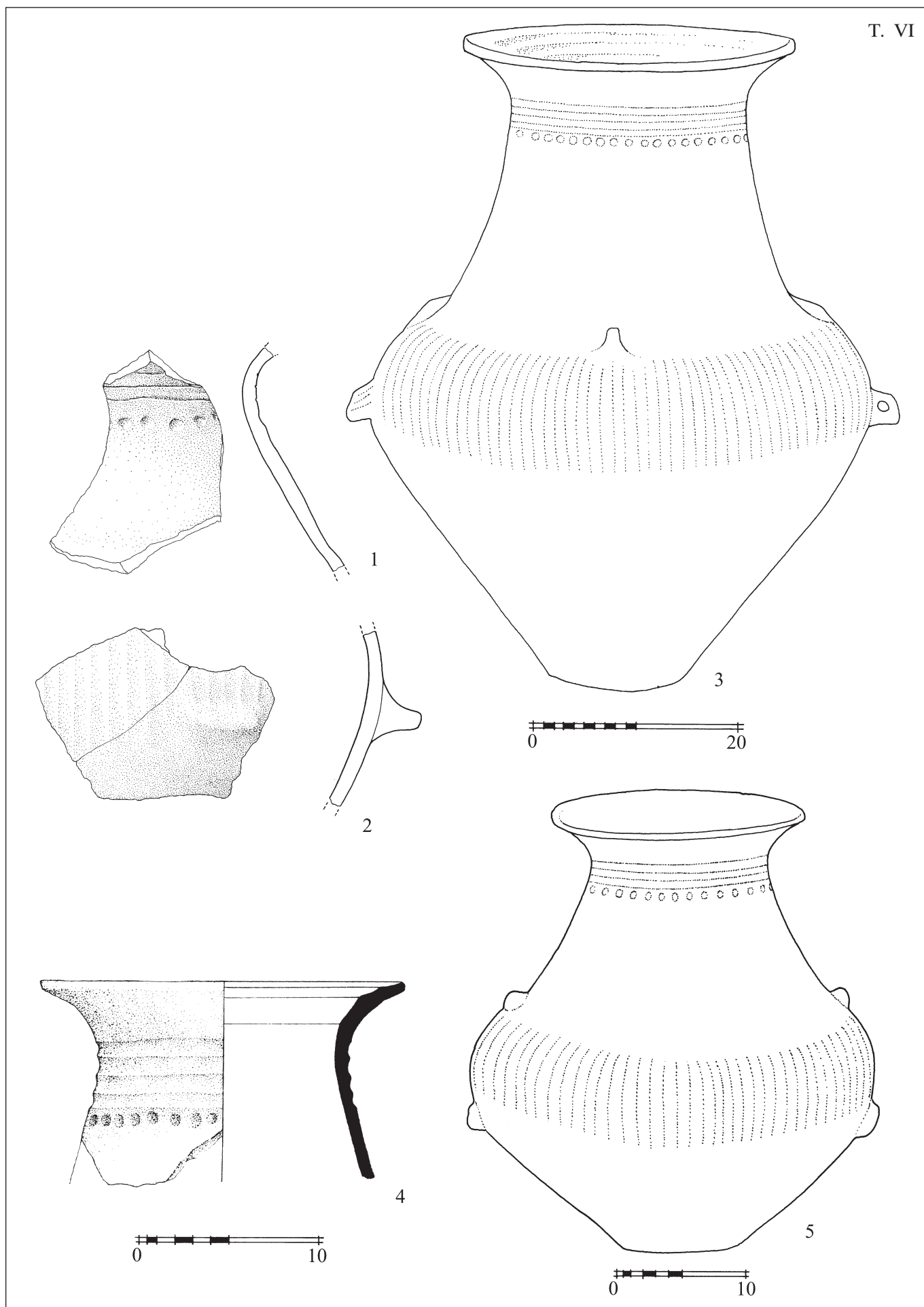

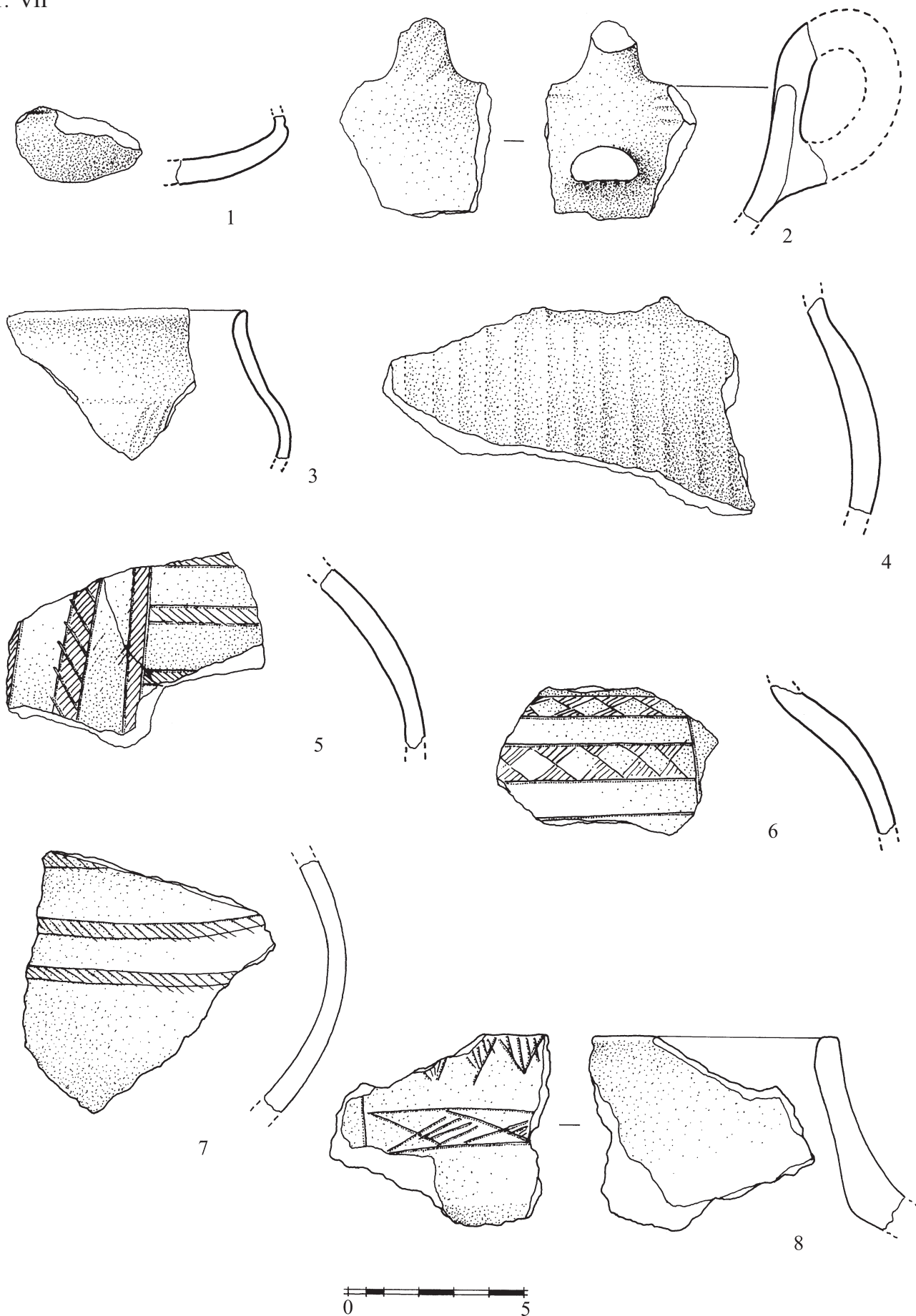
T. V

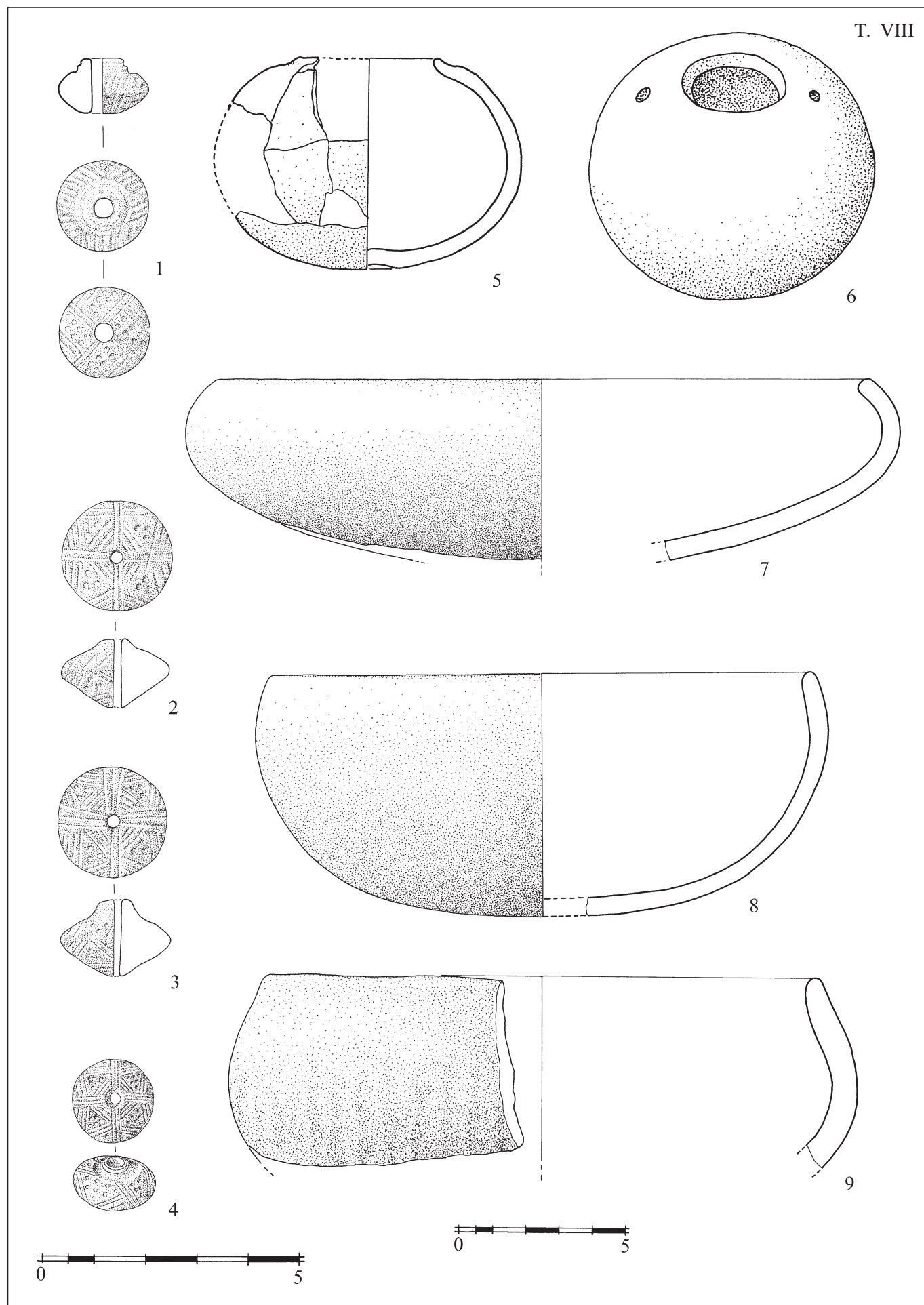

T. VI

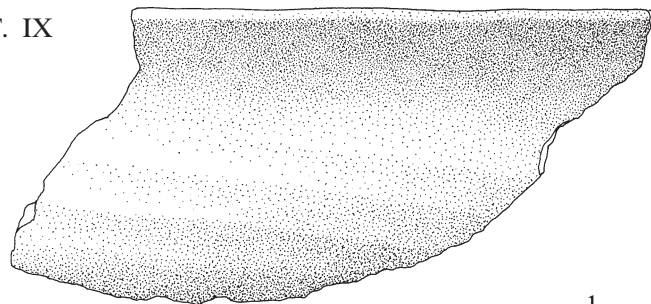

T. VII

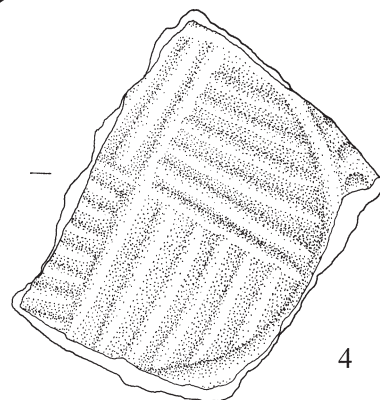
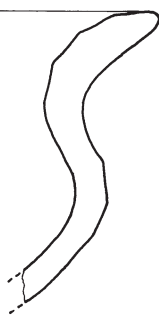

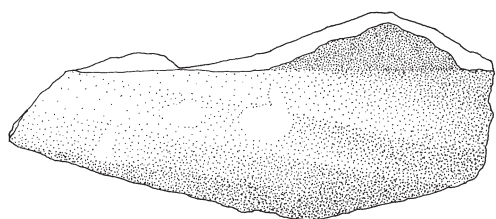
T. IX

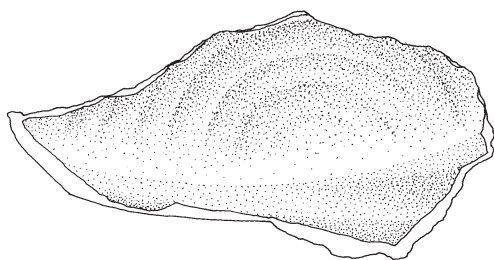
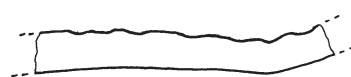
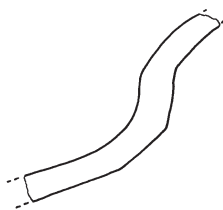
1

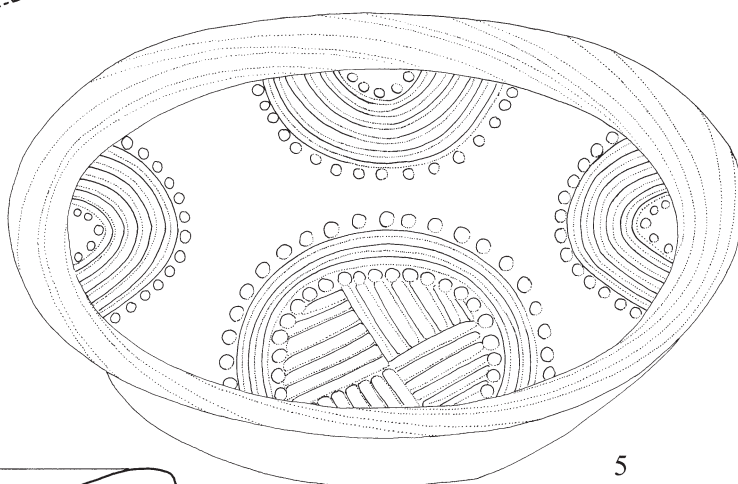
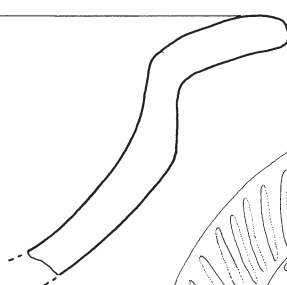
4

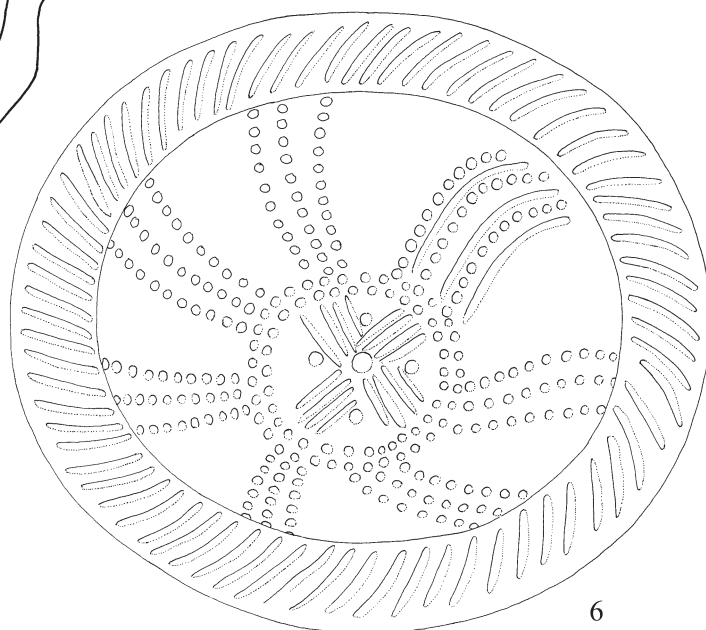
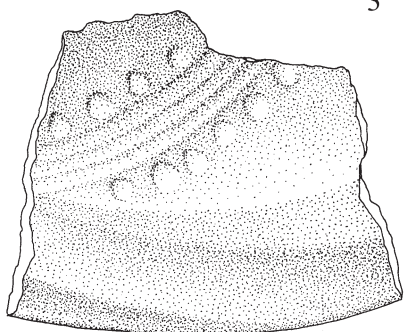
2

3

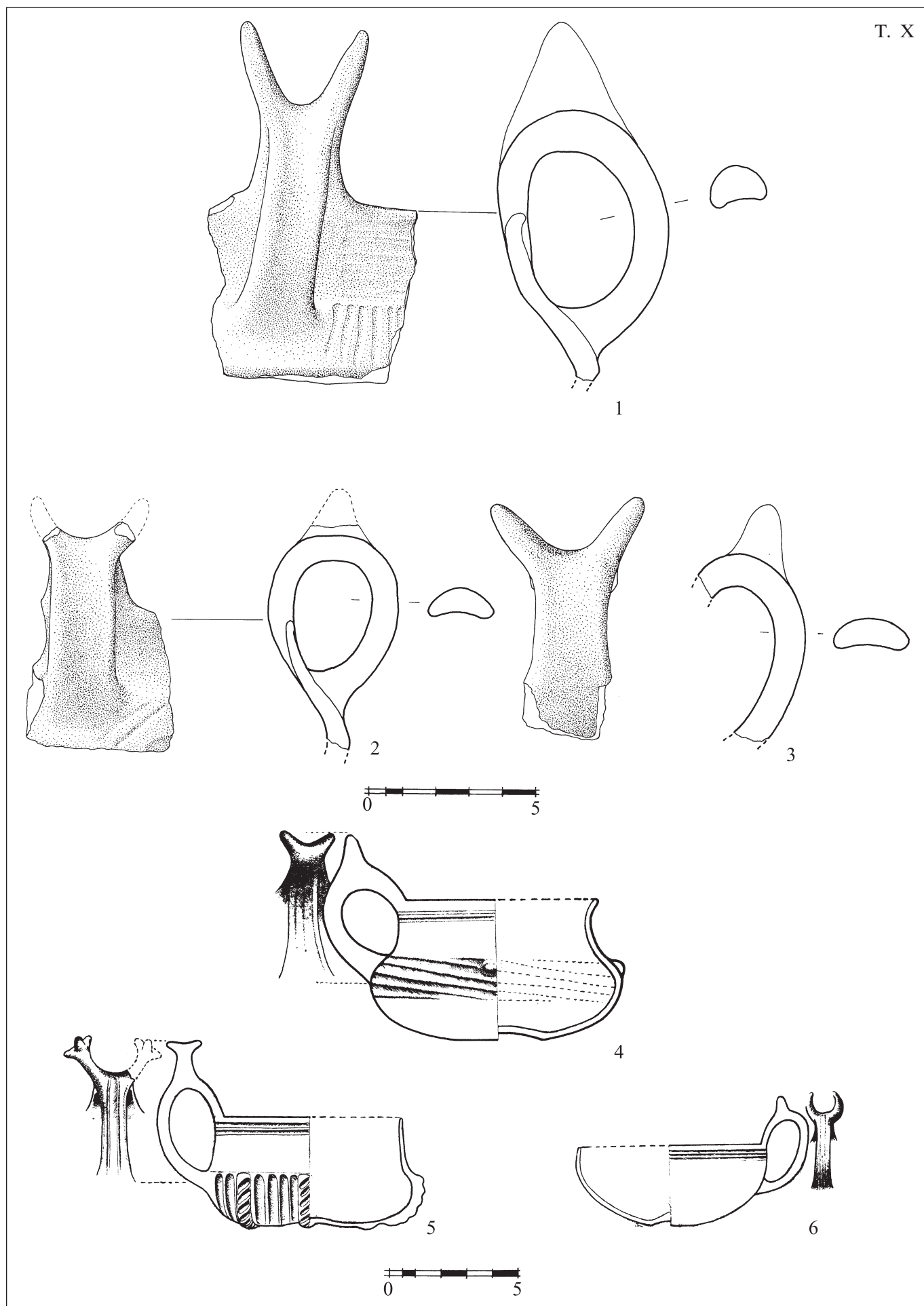
5

6

T. XI

